

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN HAKEM OLAYI'NDAKİ ROLÜ VE BUNUN
MEZHEPLER TARİHİNE YANSIMALARI**

İLKNUR GÜVEN KARAKAYA

**TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ, ANABİLİM DALI İSLÂM MEZHEPLERİ
TARİHİ BİLİM DALI**

**Şanlıurfa
2025**

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN HAKEM OLAYI'NDAKİ ROLÜ VE BUNUN
MEZHEPLER TARİHİNE YANSIMALARI

İLKNUR GÜVEN KARAKAYA
(225230005)

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ, ANABİLİM DALI İSLÂM MEZHEPLERİ
TARİHİ BİLİM DALI
Tez Danışmanı: Prof. Dr. MUSTAFA EKİNCİ

Şanlıurfa
2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	iii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
1.2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	4
2. BÖLÜMLER	9
2.1. BİRİNCİ BÖLÜM: HZ. PEYGAMBER'İN YAŞADIĞI ARAP TOPLUMUNUN GENEL YAPISI VE HZ. PEYGAMBER'İN SON GÜNLERİ	9
2.1.1. Asabiyet Meselesi	10
2.1.2. Hz. Peygamber'in Hastalığı ve Sonrasındaki Bazı Gelişmeler	11
2.1.3. Halifenin Kureyşliliği Meselesi	15
2.2. İKİNCİ BÖLÜM: DÖRT HALİFE DÖNEMİ	19
2.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi (632-634)	19
2.2.2. Hz. Ömer Dönemi (634-644)	20
2.2.3. Hz. Osman Dönemi (644-656)	23
2.2.4. Hz. Ali Dönemi (656-661)	29
2.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM CEMEL, SİFFİN SAVAŞLARI VE TAHKİM'E GİDEN SÜREÇ	35
2.3.1. Cemel Olayı	38
2.3.2. Sıffin Savaşı ve Tahkîm (Hakem) Olayı	42
2.3.3. Tahkîm'e Giden Süreç ve Hakemlerin Tespiti	45
2.3.3.1. Tahkîm Sürecinde Kurrâların Tutumu	49
2.3.3.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. Âs'ın Hakem Seçilme Nedenleri	49
2.3.3.3. Hakemlerin Uyması Gereken Kuralların Tespiti	51
2.3.3.4. Hakemlerin Toplanması ve Kararlarını Açıklamaları	56
2.3.3.5. Hakemlerin Kararları ve Sonraki Gelişmeler	59
2.4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: HAKEM OLAYINA YÖN VEREN ŞAHSİYETLER	61
2.4.1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v.662)	61
2.4.1.1. Hayatı, Müslüman Oluşu ve İlmî Hayatı	61
2.4.1.2.1. Hz. Ömer Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî	63
2.4.1.2. Askerî, Siyasî ve İdarî Hayatı	63
2.4.1.2.2. Hz. Osman Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî	66
2.4.1.2.3. Hz. Ali Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî	67
2.4.2. Amr b. Âs (573-664)	68
2.4.2.1. Amr b. Âs'ın Müslüman Oluşu	69
2.4.2.2. Askerî, Siyasî ve İdarî Hayatı	71
2.4.2.3. Amr b. Âs'ın Hz. Osman'ın Şehadeti Sürecindeki Durumu	74
2.4.3. Muâviye b. Ebî Süfyan (603-680)	76
2.4.3.1. Muaviye'nin Hz. Osman'ın Vasisi Olma İddiası	77
2.4.3.2. Muaviye'nin Mutlak Egemenliği ve Cemaat Yılı	79

2.5. BEŞİNCİ BÖLÜM TAHKİM MESELESİ VE BUNUN MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ	81
2.5.1. Tahkîmin Dinî / Hukukî Dayanağı	81
2.5.1.1. Tahkîm ile İlgili Rivâyetlere Yaklaşımlar	83
2.5.1.1.1. Tahkim İle İlgili Rivayetleri Güvenilir Kabul Edenler	84
2.5.1.1.2. Tahkîm ile İlgili Rivayetlere İhtiyatlı Yaklaşanlar	85
2.5.1.1.3. Haricîlerin Tahkîme Bakışı	87
2.5.2. Hâricîler	88
2.5.3. Mürcie	92
2.5.4. Mu‘tezile	93
2.5.5. Şîa	94
2.5.6. Ehl-i Sünnet	95
2.5.7. Tekfir Düşüncesi	97
2.5.8. Tahkîme Giden Süreçte Kûfe’nin Rolü	98
2.5.8.1. Hz. Hasan Döneminde Kûfe	99
2.5.8.2. Hz. Hüseyin Döneminde Kûfe	100
2.5.8.3. Zeyd b. Ali Döneminde Kûfe	101
2.5.9. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin İzlediği Yol ve Tevvâbûn Hareketi	102
3. SONUÇLAR	106
KAYNAKLAR	109
ÖZGEÇMİŞ	120

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÛ MÛSÂ EL-EŞ‘ARÎ’NİN HAKEM OLAYI’NDAKİ ROLÜ VE BUNUN MEZHEPLER TARİHİNE YANSIMALARI

İLKNUR GÜVEN KARAKAYA

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ, ANABİLİM DALI İSLÂM MEZHEPLERİ
TARİHİ BİLİM DALI

Tez Danışman: Prof. Dr. MUSTAFA EKİNCİ

Ocak Yıl: 2025, Sayfa : 129

“*Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin Tahkîm Olayındaki Rolü ve Bunun Mezhepler Tarihine Yansımaları*” adlı çalışma, İslâm Mezheplerinin ortaya çıkış dönemi olan Tahkîm Olayı; sonrasındaki gelişmeler ve Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin bu süreçteki rolü konusunu ele almaktadır. Ebû Mûsâ, bütün hayatı boyunca istikrarlı, sakin gösterişten uzak ve mütevazı bir hayat sürmüştür. Hz. Peygamber’in rahle-i tedrisinde yetişmiş, O’nun verdiği görevleri layıkıyla yerine getirmiş ve en önemlisi ilk üç halife döneminde valilik ve kadılık görevlerini başarıyla yürütmüş bir şahsiyettir. Hz. Osman’ın şehit edilmesi ile başlayan “*fitne*” olayları, Ebû Mûsâ’nın izlediği çizgiyi daha da önemli hale getirmiştir. Otorite ile kavga etmeden, kendine göre doğru bildiği kararlarına bağlı kalmış; doğru bulmadığı kararlara da isyan etmeyerek pasif bir direniş göstermiştir. Böylece Ebû Mûsâ’nın, bugün “*sivil itaatsizlik*” olarak tanımlanan hareketin bir bakıma en önemli ilk temsilcilerinden biri olduğu söylenebilir. Özellikle Sıffin savaşında Muaviye tarafının yenilgiye yakın olduğu bir anda Amr b. Âs’ın “*Kur‘ân’ın hakemliğine*” başvurma çağrısı ve sonrasında oluşturulan Tahkîm heyeti ve Amr b. Âs ile Ebû Mûsâ el-Eş‘arî arasında meydana gelen Tahkîm olayındaki anlaşmazlık; hala doğru değerlendirilebilmiş değildir. Bunun için Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz; bu konuda “*Allah kılıçlarımızı o fitnelere bulaştırmadı, biz de dilimizi bulaştırmayalım*” diyerek adeta Ebû Mûsâ’nın izlediği metodu takip etmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin bütün bu gelişmelerde izlediği tarafsızlık ilkesi ve “*fitneden uzak durma*” kararlılığı; bazı mezheplerin üzerinde farklı etki ve yorumlara neden olmuştur.

ANAHTAR KELİMELEER: Hariciler, Sıffin Savaşı, Tahkîm Olayı, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Mürcie, Mu‘tezile, Ehl-i Sünnet

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE ROLE OF EBÛ MUSÛ EL-ASH'ARI IN THE ARBITRATION INCIDENT AND ITS REFLECTIONS ON THE HISTORY OF SECTS

İLKNUR GÜVEN KARAKAYA

HARRAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
BASIC ISLAMIC SCIENCES, DEPARTMENT OF HISTORY OF ISLAMIC
SECTS

Thesis Supervisor: Prof. Dr. MUSTAFA EKİNCİ

Ocak Year: 2025, Page : 129

In the study titled “The Role of Abu Mûsâ al-Ash’ari in the Tahkîm Incident and Its Reflection in the History of Sects”; the Tahkîm Incident, which was the period of emergence of Islamic sects, and the developments that followed, and the role of Abu Mûsâ al-Ash’ari in this process are discussed. Abu Mûsâ lived a stable, calm, modest life throughout his life, far from ostentation. He was raised under the guidance of the Prophet Muhammad, fulfilled the duties given by him properly, and most importantly, he successfully served as a governor and judge during the reign of the first three caliphs. The “fitna” incidents that started with the martyrdom of Hz. Osman made the line that Abu Mûsâ followed even more important. He stuck to the decisions he thought were right without fighting with the authority; he showed passive resistance by not rebelling against the decisions he did not find right. Thus, we can say that Abu Mûsâ is, in a sense, one of the most important early representatives of the movement defined today as “civil disobedience”. Especially in the Siffin war, when Muawiyah’s side was close to defeat, Amr b. As’s call to resort to “the arbitration of the Quran” and the subsequent arbitration committee formed, and the crisis that occurred between Amr b. As and Abu Mûsâ al-Ash’ari; have still not been understood correctly. For this reason, the Umayyad Caliph Omar b. Abdul Aziz said, “Allah did not let our swords get involved in those seditions, so let us not let our tongues get involved” and followed the method Abu Mûsâ followed. The principle of impartiality and determination to “stay away from sedition” that Abu Mûsâ al-Ash’ari followed in all these developments caused different effects and interpretations on the sects. Today, some people attribute these debates to the Shia's exaggeration in the narrations; others state that such developments were inevitable in the historical conditions of that time.

Osman, Abu Mûsâ'nın daha da önemli olan çizgisini yaptı.

KEYWORDS: Kharijites, Battle of Siffin, Fortification Incident, Abu Mûsâ al-Ash’ari, Murji'ah,, Mu'tazila, Ahl al-Sunnah

KISALTMALAR

b. : ibn

bk. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

ÇÜİFD : Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed : Editör

H. : Hicrî

Haz : Hazırlayan

H. : Hazreti

İA. : İslâm Ansiklopedisi

M : Milâdî

MEBİA : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

No : Numara

nşr. : neşreden

ö. : Ölümü

s : Sayı

S : Sayfa

Sad. : Sadeleştiren

SDÜİFD : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

thk. : Tahkik

Tsz. : Tarihsiz

vd. : ve devamı

vd. : ve devamı

Yay. : Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tarih, insanlığın hafızasıdır. Bu hafıza, bazen yazılı kayıtlara geçer; bazen de dilden dile, gönülden gönüle acı tatlı hatıralar şeklinde bambaşka şekillere bürünerek geleceğe aktarılır. Yazılı kayıtlara geçen tarih; o dönemin siyasî, kültürel, dinî, sosyal ve psikolojik durumları ile etkileşim halinde kalarak bazen gerçek kimliğinden uzaklaşır ve farklı hikâyelere dönüşür.

Benzer durum dinler tarihi açısından da sözkonusudur. Her din gibi İslâm Dini'nin de tenzil, tefsir ve te'vil dönemleri zor olmuştur. İslâm Mezhepler Tarihinin oluşum süreci de bu zorlukların yaşandığı dönemlere dayanmaktadır.

Hz. Peygamber (sav), hem kabile asabiyetinin hem de şiir, edebiyat, belagat ve sözlü edebiyatın güçlü olduğu bir coğrafyada dünyaya gelmiş ve Nübüvvet görevi ile şereflenmiştir. Bir yandan Kurân'ın edebî şaheserliği konuşulurken diğer yandan Arap asabiyetinin terbiye edilmesi süreci başlamıştır.¹

İlk üç halife dönemi, Müslüman olan kabilelerin İslâm'ı ve birbirlerini tanımasıyla geçmiş; Hz. Ali dönemi ise bu kabilelerin bir arada yaşama ve birbirleri ile kaynaşma mücadelesiyle geçmiştir.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi büyük günahlardan kabul edildiği için katillerin Müslüman olması nedeniyle bunların dinî hükmü, ileride ortaya çıkacak olan itikadî ve amelî mezheplerin ana gündemini oluşturmuştur. Mezhepler, “İman-amel” ilişkisi, “Amel, imanın bir parçası mıdır?” ve “Büyük günah meselesi” gibi itikadî konuları belirleyen hususları yorumlayarak farklı kollara ayrılmışlardır.

Bu konuları tartışan mezheplerin başında Hâricîlik, Mürcie, Mu`tezile, Şiâ ve Ehl-i Sünnet mezhepleri gelmektedir. Ayrıca Sıffîn savaşında yenilmek üzere olduğu ifade edilen Muâviye ve Amr b. Âs'ın planlaması ile kendi askerlerinin Kur'ân-ı Kerîm yapraklarını kılıç ve mızrakların ucuna takarak insanları “*Allah'ın kitabının hakemliğine çağırmaları*”;² dinî anlamda yeni bir tartışmanın başlangıcı olmuştur. Bu da dinin siyasî, askerî platformlarda kullanılması ve dinî metinleri anlamada literal yaklaşım veya te'vil, tefsir ve işârî yaklaşım gibi “anlam merkezli” metotları

¹ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşumu* (Ankara, 2001), 30.

² Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşumu*, 34

dinî anlamda yeni bir tartışmanın başlangıcı olmuştur. Bu da dinin siyasî, askerî platformlarda kullanılması ve dinî metinleri anlamada literal yaklaşım veya te'vil, tefsir ve işârî yaklaşım gibi “anlam merkezli” metotları gündeme getirmiştir. Bütün bunlar, daha sonra oluşacak olan mezheplerin ana gündemini oluşturmuştur.

Hız. Peygamber, vahiy gelmeden önce içinde doğup büyüdüğü Mekke toplumunun sosyal ve kültürel hayatını yakından tanısa da bu ortama oldukça mesafeli bir dönem geçirmiş; onlarla çatışmamış, araya belli bir mesafe koymuştur. Bununla beraber Hılfu'l-Füdul ve Kâ'be'nin inşasında “Hacerü'l-Esved” taşı kimin veya hangi kabile reisinin koyacağı gibi bir tartışmada aktif görev almıştır. Onun ilkeli duruş ve dürüstlüğü, saygınlığı, asaleti ve güzel ahlakı, ona Muhammedü'l-Emin vasfının layık görülmesine vesile olmuştur.

Hız. Peygamber (sav)'in bu misyonu, onun en yakın arkadaşları olan sahabeler tarafından da devam ettirilmiştir. Ancak sosyal ve toplumsal olaylar, psikolojik değişmelerle başlar. İnsanlar, alışkanlıklarını, kültürlerini, inançlarını ve zaafalarını bastırsalar da hemen ortadan kaldıramazlar. Yeri ve zamanı geldiğinde bu dürtüler tekrardan kolayca açığa çıkabilmektedirler.

Bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında kısaca görüleceği gibi; İslâm'ın içlerinden çıktığı Arap kabileleri kendi geleneksel kabile kimliklerinden kolay kolay kopamamışlardır. Özellikle Arap Asabiyet kültürü,¹ İslâm'ın vahye ve istişareye dayalı yönetim anlayışına tarih boyunca yer yer direnmiştir.

Hız. Peygamber'in (sav) vefatı ile başlayan hilafet tartışmaları ve sonraki gelişmeler bu düşünceyi doğrulamaktadır. “Ebû Mûsâ El-Eş'arî'nin Hakem Olayı'ndaki Rolü ve Bunun Mezhepler Tarihine Yansımaları” adlı çalışma, o günün İslâm toplumu arasında meydana gelen Sıffîn Savaşı, Tahkîm olayı ve sonrasındaki gelişmeleri ele almaktadır.

Tezde genel olarak işlenen konular şöyle özetlenebilir:

1. Hız. Ali'nin siyaseten nasıl yalnızlaştığı ve olayların üstesinden gelmekte nasıl zorlandığı,

¹ Arap Kültürü ve Arap Akli tanımı için bkz. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 56; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev. Ahmet Serdaroğlu (Ankara, 1976), 63 vd; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm* (Kahire, 2012), 40.

2. Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî gibi bir şahsiyetin savaştan taraflardan kimin haklı olduğuna karar verememesi veya çözümün nerede olduğunu bilememesi sonucu “fitne”den uzak durma ve “tarafsız kalma” ilkesinin doğurduğu sonuçlar,

3. Hz. Aîşe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın bu süreçte nasıl bir yol izledikleri,

4. Amr b. Âs ve Muâviye’nin uyguladıkları siyasetin tarihî süreci nasıl şekillendirdiği,

5. Ve en önemlisi Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’nin tahkîm konusundaki tavrı ve tarafsız kalma tutumunun İslam Mezhepler Tarihine nasıl yansıdığı ele alınmaya çalışılmıştır.

Ayrıca Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’nin izlediği metodun, sonraki İslam âlimleri tarafından özellikle toplumun huzur ve barışı açısından büyük ölçüde dikkate alındığı görülmektedir. Zira Emevî iktidarının ortaya koyduğu otoriter saltanat anlayışı ve ona tepki olarak yaklaşık yüzyıl sonra kurulan Abbâsî devletinin bilim adına ortaya koyduğu anlayış, büyük mağdur kitleler oluşturmuştur. İşte Ebû Mûsâ, bu tür mağduriyetlerin önüne geçmek için; sulha dayalı, fitneden uzak, taraflarla kavga etmeyen, mümkün oldukça uzlaşmacı ve sükûnet tavsiye eden bir yol izlemiştir.

Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî, Hz. Hasan ve Hasan-ı Basrî gibi şahsiyetlerin ortaya koydukları bu uzlaşmacı tavırları, büyük ölçüde siyasal anlamda günümüzde kendisinden çokça söz ettiren “sivil direniş” veya “pasif eylem” biçiminin ilk örnekleri olarak tanımlanabilir.

İmam-A‘zam Ebû Hanîfe’nin İmâm Zeyd b. Ali’nin “Kıyam” hareketine doğrudan destek verdiği tartışmalı olmakla beraber; kendisine emanet edilen kıymetli eşyaların korunması için açıktan kıyama katılmadığı bilinmektedir.¹

¹ Bu konu, tartışmalı olup geniş bilgi için bkz. Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâm Zeyd b. Ali*, çev. Süleyman Parlak (İstanbul, 1993), 50-51, 77; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 131 vd.

1.2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Bu çalışmada, olayların tarihsel arka planı ilk dönem klasik kaynakların ışığı altında ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Hız. Peygamber'in hastalığı ve vefatı günlerinde meydana gelen gelişmeler ele alınmış ve bu olayların dört halife dönemi ve sonrasındaki gelişmeler üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Cemel ve Sıffin Savaşları ve Sıffin Savaşındaki Tahkîm meselesi, İslâm (Mezhepler) Tarihi açısından bir kırılma ve dönüm noktası olmuştur. Tahkîm olayında Amr b. Âs ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ortaya koydukları tutumları ve sonrasındaki dinî ve siyasî yorumlar, bir takım farklı anlayışların ana mihverini oluşturmuştur. Bu çalışmamızda bu olaylar nispeten kronolojik olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

İslâm Mezheplerin ortaya çıkması, şekillenmesi ve sistematik hale gelmesinde bu olaylar belirleyici rol oynamıştır.¹

Araştırma sırasında başvuru temel kaynakların başında konuyla ilgili hadisler, siyer ve tabakât kitapları, tarih ve ensâb (soy ve nesep) alanında yazılmış eserler gelmektedir.

Büyük ölçüde yararlanmaya çalıştığımız klasik ilk kaynak niteliği taşıyan Tarih, Siyer ve Mağâzî kitaplarından bazıları aşağıda verilmiştir. Bu eserlerin birçoğunun farklı baskıları bulunmaktadır.

1. İslâm tarihi alanında yazılmış en eski kaynakların başında İbn İshak'ın (ö. 151/768) *es-Sîretün 'Nebeviyye* adlı eseri gelmektedir. Bu eser, Klasik İslâm Tarihinin Tasnif -Telif Dönemi olarak adlandırılan yıllara ait bilgi ve belgelerin yer aldığı ve tasnif edildiği önemli bir eserdir.

2. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833)'nin *es-Sîretü 'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh)* adlı eseri, İbn İshak'ın eserini bize nakleden nakil dönemine ait önemli bir kaynaktır.

¹ Dineverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, ed. Mahmud Muhyiddin el-Asfâr (Beyrut-Duha, 1999), 66.

3. Cemel Vakası ile ilgili Seyf b. Ömer et-Temîmî (ö. 180/796)'in *el-Fitnetü ve Vak'atü'l-Cemel* adlı müstakil bir eseri mevcuttur. Seyf b.Ömer, Abbasî halifesi Harun Reşîd döneminde yaşamış ve eseri Taberî aracılığıyla bize kadar gelmiş bir tarihtir. Seyf b. Ömer, Dört Halife dönemine ait olayları en kapsamlı bir şekilde bize aktaran en önemli tarihçilerden biridir.

4. Nasr b. Müzâhim el-Minkarî'nin (212/827-28) *Vak'atü Sıffîn* adlı eseri Sıffîn Savaşı konusunda müstakil olarak günümüze ulaşmıştır. Minkârî, daha çok Şîî müellif Ebû Mihnef'in (ö. 157/773-74) Kitâbu Sıffîn adlı eserinden yararlanmıştır.

5. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâsimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845)'in *et-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eseri, günümüze ulaşan en eski, en kapsamlı ve en hacimli kaynak niteliği taşımaktadır. Bu eser, İslâm Tarihinin ilk dönemlerine ait bir çok bilgileri ve rivayetleri kendisinden sonraki nesillere aynen aktaran kıymetli bir eserdir.

6. Halife b. Hayyât'ın (240/854-55) *et-Tarih (Târîhu Halife b. Hayyât)* (thk.: Ekrem Ziyâ el-Umerî), (çev. Abdulhalık Bakır) adlı eseri. Halife b. Hayyât, Abbâsi döneminde Halife Me'mun ve Mu'tasım döneminde yaşamış, çeşitli baskılar görmüş, Mu'tezile'ye mesafeli hadisçi bir ailede yetişmiş önemli bir tarihtir. Eseri, kronolojik tarih yazıcılığının en önemli örnekleri arasında yer almaktadır.

7. İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *el-İmâme ve's-Siyâse* adında alanında özgün bir eserdir. Müellif bu eserinde Hz. Peygamber döneminden başlayarak dört halifenin seçim süreçlerini ve kendi dönemine kadar geçen tarihî olayları sıralamıştır.

8. Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Ensâbü'l-Eşrâf* adlı eseri. Bu eser, Hz. Peygamber'in Kureyş soyunu detaylıca ele alan alanın en önemli kaynak eseri olma niteliğini taşımaktadır.

9. Ebû Hanife Ahmed Davud ed-Dîneverî (ö. 282/895)'nin *el-Ahbâru't-Tivâl* adlı eseri. Bu eser İranlı tarihçi Dîneverî'nin İran tarihini merkeze alarak yazdığı, edebî değeri yüksek, tarihi olayları kurgulayarak aktardığı önemli bir kaynaktır.

10. Şîî bir aileye mensup olmakla beraber Ya'kûbî (292/905)'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eseri de istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır.

11. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923)'ye ait *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, insanlık tarihini ve İslâm Tarihini en kapsamlı şekilde ele alan, döneminin bütün rivayetlerine karşılaştırmalı olarak yer veren alanının en önemli kaynağıdır.

12. Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî (ö. 320/932'den sonra)'nin *Kitâbu'l-Fütûh* adlı eseri, Sakîfetü Benî Sâide toplantısından başlayarak Dört Halife dönemini, Emevî ve Abbâsî dönemini ele alan ve müellifinin Şîî olması nedeniyle Sıffin ve Tahkîm olayına özel yer veren önemli bir eserdir.

13. Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî (ö. 324/935-36)'ye ait *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Mûsâllîn* (thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd) adlı eser Mezhepler Tarihi açısından en önemli kaynakların başında gelmektedir.

14. Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956)'nin *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserini sayabiliriz.

15. Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38)'nin *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye Minhum* adlı eseri Mezhepler Tarihi alanında yazılmış önemli bir kaynaktır.

16. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153)'ye ait *el-Milel ve'n-Nihâl* (Tahik: Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur) adlı eser de Mezhepler Tarihi alanında yazılmış önemli bir kaynaktır.

17. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233)'ye ait *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eser, günümüze kadar gelmiş kapsamlı bir tarih kitabı olup yararlandığımız başlıca kitaplar arasında bulunmaktadır.

Günümüzde bu alanda yapılmış onlarca yüksek lisans ve doktora tezi de mevcuttur. Bunlardan konumuzla ilgisi olanlardan bazıları şunlardır:

1. Fuat Kavukçu, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri*, Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Bursa, 1990. Bu tez, Emevî yöneticilerinin Hâricîlere karşı verdikleri mücadeleleri, baskınları etraflıca işlemektedir.

2. Adem Apak, “*Amr b. Âs’ın Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı*”, Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Bursa, 1999. Alanında yazılmış önemli bir kaynak niteliği taşıyan bu eser, 2001 yılında Ankara Okulu Yayınları tarafından basılmıştır. Tezin Amr b. Âs ile ilgili bölümü için bu çalışmadan büyük ölçüde yararlanıldı.

3. İsmail Altun, “*Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin Hayatı ve Kişiliği*”, Atatürk Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Erzurum, 2002.

4. Yasemin Barlak, “*Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2006.

5. Yusuf Tunç, “*Cemel ve Siffîn Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*”, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2009.

6. Abdylkader Durguti, “*Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Siyasî Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*”, Selçuk Üniversitesi, SBE Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.

7. Murat Bıyıklı, “*Hz. Ali’nin Devlet İdaresi*” Erciyes Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2011.

8. Emre Yavuz, “*Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin Hayatı ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*” Ankara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

9. Kadri Önemli, “*Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye’nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*” Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır, 2015.

10. Zekai Türkmen, “*Cemel ve Siffîn Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*”, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016.

11. Yusuf Sansarkan, “*İslâm Düşünce Geleneğinde Tahkîm Meselesi ve Mezhebî Ekoller Üzerindeki Etkisi*”, Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2017.

12. Emine Demircan, “*Hz. Peygamber (sav)’in Vefatı*”, Uludağ Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.

13. İdris Çetin, “*Sa’d b. Ubâde (ra)’ın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri*”, Cumhuriyet Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2019.

14. Dilek Yetim, “*İlk Kaynaklara göre Siffîn Savaşı’nda Amr b. Âs’in Rolü*”, Harran Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2020.

15. İsa Karadere, “*İslâm Mezhepleri Tarihinde Cemel ve Siffîn Meselesi*”, KSÜ SBE Yüksek Lisans, Kahramanmaraş, 2020.

16. Furkan Ardıç, “*Hiz. Ali Dönemi Valileri*”, Uludağ Üniversitesi SBE. Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2020.

17. Mehmet Kurt, “*Sa’d b. Ubâde ve Kays b. Sa’d’ın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi*”, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

18. Mehmet Kara, “*Tekfir İdeolojisinin Kökenleri Haricîlik Örneği*” Balıkesir Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2022.

19. Hakan Atalay, “*Siyasî Ve İtikadî İslâm Mezheplerinde Tekfir Olgusu Ve Tezahürleri (Hicrî İlk Üç Asır)*”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2023.

“*Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin Tahkîm Olayındaki Rolü ve Bunun İslâm Mezheplerinin Oluşumuna olan Rolü*” üzerine hazırladığımız bu tezin temel paradigması, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin “fitne”den uzak durma ve “tarafsızlık” ilkesinin o dönem ve daha sonraki olayların seyrine olan etkisi ve sonradan oluşan Mezheplerin bu anlayıştan ne derece etkilendikleri çerçevesinde olacaktır.

2. BÖLÜMLER

2.1. BİRİNCİ BÖLÜM: HZ. PEYGAMBER'İN YAŞADIĞI ARAP TOPLUMUNUN GENEL YAPISI VE HZ. PEYGAMBER'İN SON GÜNLERİ

GİRİŞ

Hız. Peygamber (sav)'in yaşadığı 6. ve 7. yüzyıl Arap toplumu, dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan kendine özgü bir yapıya vardı. Arap yarımadası ise bir yandan kabile ve göçebe kültürü, diğer yandan ticaretin ve şehir hayatının hâkim olduğu hareketli ve bereketli bir coğrafya idi. Mekke, sert ikliminden dolayı tarım ve ziraate elverişli olmadığı için daha çok Kâ'be'nin getirdiği sosyal ve ekonomik avantajlardan yararlanmıştı. Medine ise tarımın, ziraatın ve ticaretin önemli bir merkezidir.

Arap Yarımadasının Güney bölgesi Yemen, Batı bölgesi Kızıldeniz, Habeşistan ve Mısır; doğu bölgesi ise Basra körfezi ve İran ile komşudur. Kuzeyinde ise Doğu Bizans Roma inancının ve kültürünün merkezini oluşturan Suriye (Şam) bulunmaktaydı. Basra Körfezi ve Kızıl Deniz sayesinde ticaret yolları Hindistan'a kadar uzanıyordu. Bu konumundan dolayı Mekke ve Medine toplumunun ekonomisi ve buna bağlı olarak bilinç ve kültür düzeyi oldukça yüksekti. Buna bir de bedevî çöl ikliminin verdiği özgürlük, şiir ve duygu dolu göçebe hayat eklenince bu durum; sanat ve hayal dünyasını da oldukça zenginleştirmişti.

Hız. Peygamber (sav)'in yaşadığı Mekke'de putperestler; Medine ise daha çok Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan gruplar vardı. Ayrıca Hız. İbrahim'in tevhid inancına bağlı kalmış ve putlara tapmayan Hanîf dinine mensup önemli bir grup da bu bölgede yaşıyordu.

İslâmiyetin gelmesi ile bu coğrafya daha da canlanmış ve diplomasinin merkezi haline gelmiştir. Hız. Peygamber, komşu devlet başkanlarını İslâm'a davet ederken; günün birinde bu coğrafyaların fethedileceğini o günün insanları pek hayal edememişlerdir. İslâm'ın gelmesinden itibaren 30 – 40 yıl içerisinde bu bölgelerin çoğu Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve halkları Müslüman olmuştur. Ancak bu fetihlerin sonucunda bu coğrafyadaki insanların İslâm kültürüne alışmaları da zaman almıştır.

632 yılında Hız. Peygamber (sav)'in vefatı, Müslümanlar arasında bir boşluk, korku ve endişeye neden olmuştur. Bunu, Hız. Ömer'in Hız.

Peygamber (sav)'in vefatını sevinçle karşılayan gayr-i müslimlere verdiği tepkide görmekteyiz.

Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber (sav)'in vefatının inananlar arasında bir ümitsizlik; inanmayanlar arasında bir sevinç ve bayram havası oluşturmaması için mescide giderek yüksek sesle: “*Münafıklardan bazıları, Hiz. Peygamber (sav)'in vefat ettiğini söylüyorlar. Bilakis İmrân'ın oğlu Mûsâ'nın gidişi gibi Rabbinin yanına gitmiştir. Allah'a yemin ederim ki, Hiz. Peygamber kesinlikle geri dönecektir. Kim onun vefat ettiğini söylerse onların ellerini ve ayaklarını keserim*”¹ diyerek tehditler savurmuştur. Ancak gerçek açığa çıktıktan sonra herkes gibi o da normal bir sürece dönmüş ve halifelik tartışmalarında en önemli aktörlerden birisi olmuştur.

Bu bölümde, Arap kabile kültürünü yansıtan “Asabiyet” meselesi, “Kırtas Olayı” diye bilinen Hiz. Peygamber (sav)'in hastalığının son günlerinde bir vasiyetinin olup olmadığı ve son olarak da “Halifenin Kureyşliliği” konuları ele alınmıştır.

2.1.1. Asabiyet Meselesi

“Asabiyet” kelimesi, günümüzde “ırkçılık” anlamında kullanılan ve İslâm tarihinin ilk dönemlerinde Arap kabileleri arasındaki çekişmeyi ifade eden bir kelimedir. Asabiyet kavramı “eklem bağları, kişinin çocukları ve nesep tarafından akrabaları” anlamında “a-s-b” kelime kökünden türetilmiştir.²

İslâm'dan önceki dönemlerde asabiyet, bir kimsenin babadan gelen akrabalarını, kabilesini, haklı olsun veya olmasın her konuda müdafaa etmeye istekli olması anlamında kullanılmıştır.³ Cahiliye dönemi Arap toplumunda, devlet geleneği olmamakla beraber, kabile hayatları kendi aralarında yazılı olmayan bazı kurallarla

¹ Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşraf*, ed. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikli (Beyrut, 1996), 1/565; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, ed. Ömer Abdusselâm Tedmürî (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, 1990), 1/317; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, ed. Ali Şîrî (Darü İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1988), 5/242; Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, ed. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998), 6/219.

² İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1993), 10/166.

³ Ahmet Ateş, “Asabiyet” (Eskişehir: *MEBİA*, 1997), 1/663.

Cahiliye dönemi Arap toplumunda, devlet geleneği olmamakla beraber, kabile hayatları kendi aralarında yazılı olmayan bazı kurallarla adeta devlet mantığıyla yönetilmiştir. Ne var ki bu kurallar bağlayıcı olmadığı için güçlüler bu kuralları delip geçmiş, zayıf insanlar da bu kurallara takılmış ve efendilerinin günah keçisi olarak bedel ödemişlerdir.

Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm, Arap toplumunu uyarırken kabile ve asabiyet tartışmalarına dikkat çekmektedir. *“Ey insanlar! Biz sizleri bir kadın ve bir erkekten yarattık, kabile ve topluluklara ayırdık ki birbirinizi tanıyasınız; muhakkak ki en Kerîm olanınız Allah katında takva sahibi olanlarıdır, muhakkak ki Allah her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olandır.”*¹ Bu ve benzeri ayetlerin muhtevasına baktığımız zaman; Kur’ân-ı Kerim’in, Arap toplumundaki sosyal ilişkileri düzenleyen, anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan ve kendi içlerindeki problemleri sulh yoluyla çözmeyi öneren bir kitap olduğunu görürüz.

Arap toplumunun önde gelen iki kabilesi olan Emevî ve Hâşimîler arasındaki gruplaşmalara Hicretten sonra Ensar ve Muhacir gruplaşmaları da eklenmiştir. Bu kabilelerin kendi aralarındaki üstünlük iddiaları; sayı çokluğuna, mal ve servetin boyutuna, bunlar yetmediği takdirde kabristandaki ölümlerin sayısına kadar varmış, böylece bir rekabet ve asabiyet damarını körüklemiştir. Ensar kabilesinin ileri gelenleri, Kureyş’in geçmişten gelen bu konumunu bildikleri için idareyi ellerine almaya çalışmışlardır.² Halifenin Kureyşliliği meselesi de bu kabile çekişmelerinin çözümü için sunulmuş geçici bir çözüm olabilir.

İslam düşünce tarihinde, özellikle devlet yönetimi ile ilgili yapılan çalışmalarda bu konuya özel bir yer verilmiştir. İbn Haldun, asabiyet kelimesine nesep kuvveti, kabile desteği anlamını vermektedir. Ona göre kişiler, mensup oldukları kabilenin nesep, kuvvet ve gücüne göre şeref kazanırlar ve buna göre toplumda bir değeri olur. Ancak bu şeref geçicidir ve birkaç nesil sonra kaybolmaktadır.³

2.1.2. Hz. Peygamber’in Hastalığı ve Sonrasındaki Bazı Gelişmeler

İslâm’da ilk mezhep tartışmalarının “Kırtas”, diğer adıyla “Vasiyet Olayı” ile

¹ el-Hucûrât, 49/13.

² Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul, 1997), 263.

³ İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul, 2013), 1/23.

başladığı söylenebilir. Zira Şîa ile Ehl-i Sünnet arasındaki temel kırılma burada başlamaktadır. Diğer önemli kırılma ise Tahkîm meselesiyle başlamıştır. Burada da Haricîlik ve ona tepki olarak ortaya çıkan diğer İslam mezhepleri sayılabilir.

Hız. Peygamber (sav)'in hastalığının şiddetlendiği bir sırada Hız. Ali, geceyi Hız. Peygamber (sav)'in yanında geçirmiş ve Hız. Peygamber (sav)'in sabaha gayet iyi bir şekilde uyandığını söylemiştir. Bunun üzerine amcası Abbas b. Abdulmuttalib, Hız. Ali'nin elini tutup, Abdulmuttalip oğullarının ölümlerinin böyle olduğunu ve Hız. Peygamber (sav)'in çok yakında vefat edeceğini söylemiş ve Hız. Ali'ye Hız. Peygamber'den sonra halifelik görevini kimlere emanet edeceğini sormasını istemiştir. Ancak Hız. Ali, bu işe birçok insanın istekli olduğunu, Resûlullah'dan olumsuz bir cevap aldığı takdirde halkın artık bundan sonra kendilerine bu görevi asla tevdi etmeyeceğini söyleyerek bu teklifi geri çevirmiştir.¹

İbn Abbas'ın naklettiğine göre, Hız. Peygamber'in hastalığının ağırlaştığı bir sırada; “*Bana bir kalem ve kâğıt (kırtas) getirin, size bir yazı (vasiyet) yazdırayım ki benden sonra sapıklığa düşmeyeziniz*” demiştir.² Bunun üzerine orada bulunan sahâbeler arasında kalem kâğıdın getirilip getirilmemesi konusunda tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar üzerine Hız. Ömer, “Allah'ın Nebî'sine ağırlar galebe çalmış ve sayıklıyor” diyerek bu isteğin yerine getirilmesini istememiş; elimizde Kur'ân var ve Allah'ın kitabı bize yeter demiştir.

Bu tartışmalar uzayınca Hız. Peygamber (sav)'in onlara “*Benim yanımda tartışma olmaz, yanımdan uzaklaşın, beni kendi hâlime bırakınız*”³ dediği rivayet edilmektedir.⁴

Saîd b. Cübeyr'in Abdullah b. Abbas'dan naklettiği bir rivayette, Hız. Peygamber (sav) bunun üzerine sözlü olarak üç şeyi söylediği rivayet edilmektedir.⁵

Bu sözlü vasiyete göre; Arap Yarımadası'nda hiçbir gayrimüslimin

¹ İbn Hişâm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kübra*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadr, 1968), 2/215.

² Mavsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, ed. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk, 1984), 11/90; San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî *el-Muşannef fi'l-ğadîs* (Beyrut, 1970), 6/56.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-Kübra*, 2/215.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-Kübra*, 2/215 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1/154.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-Kübra*, 2/187

oturmasına izin verilmemesini ve muhtelif kabileler tarafından gönderilen elçilerin kendi zamanında olduğu gibi hürmetle, nezaketle karşılanmalarını istemiştir. Bu rivayeti nakleden Sa'îd b. Cübeyr, “Üçüncüsünü ya İbn Abbas bilerek söylemedi veya söyledi de ben unuttum” demiştir.¹

Daha sonra İbn Abbas, kimi kastettiğini açıkça ifade etmeden “O ne büyük bir musibetti ki, Hz. Peygamber (sav)’in bizim için yazdıracağı kitaba engel olundu.” dediği nakledilmektedir.²

Kırtas olayı hakkındaki bu rivayetler, daha sonraları Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında büyük tartışmalara ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Şîa’ya göre Hz. Peygamber vasiyetinde “Hz. Ali’nin kendisinden sonra Müslümanların halifesi olacağını vasiyet edecekti, ancak bu engellenmiş oldu” demişlerdir. Bu olay, daha sonra mezheplerin teşekkülü sırasında Şîa ile Ehl-i Sünnet arasında çıkan ilk önemli anlaşmazlık olup tarihe “İmamet” konusu olarak geçmiştir.³

Bazı Ehl-i Sünnet âlimleri ise Hz. Ömer’in görüşünü isabetli bularak Kur’ân-ı Kerîm’in tamamlandığını savunmuş ve “Bugün sizin dininizi tamamladım”⁴ ayetini buna delil getirmişlerdir. Kırtas olayı ile ilgili rivayetler hem oldukça fazla ve yer yer birbiri ile çelişki arzettiği için bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır.⁵

Hz. Peygamber (sav)’in kendisinden sonra “halef” tayin etmemesi, Peygamberlik otoritesinin devredilemez olması ve Peygamberlik misyonunun dünyevî şahsiyetler üzerine bina edilemeyeceği tezine dayandırılmaktadır.⁶

Bir yandan Hz. Peygamber (sav)’in vefatı, vasiyeti, cenazesinin teçhiz, tekfin ve defin işlemleri konuşulurken diğer yandan da Ensar’ın ileri gelenlerinden olduğu kabul edilen Sa’d b. Ubâde’nin öncülük ettiği ve halifenin kim olacağı tartışmalarının olduğu bir toplantı yapıldığına dair bir haber yayıldı.⁷

¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, 2/187, 222

² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, 2/216

³ Mehmet Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği İslâm’da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik* (Ankara: Kitabiyat, 2005), 53; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 68.

⁴ el-Maide, 5/4.

⁵ Şaban Öz, “Kırtâs Hadisesi ve İlgili Rivâyetlerin Tenkîdi-İbn Sa’d Özelinde”, *Hikmet Yurdu*, 2 (2009), 276-285.

⁶ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşumu*, 9.

⁷ İbn İshâk, *es-Sîretün’Nebeviyye* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l İlmiyye, 2004), 4/306-307.

Böyle bir toplantı haberini alan Hz. Ömer durumu hemen Hz. Ebû Bekir'e bildirmiş ve büyük bir fitnenin önüne geçmek için Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı da alarak Sa'd b. Ubâde'nin toplantı yaptığı mekâna gitmişler ve sürece müdahil olmuşlardır. Muhacirler de katılınca toplantı, böylece devlet başkanını seçecekleri bir şûraya dönüşmüştür.¹

Söz alan Hz. Ebû Bekir Allah'a ilk ibadet edenlerin Muhacirler olduğunu; Hz. Peygamber (sav)'in dostları, akraba ve kavmi oldukları için emirliğin onların hakkı olduğunu belirttiikten sonra “*Bizler emir, sizler vezirlersiniz; sizden başkasıyla istişarelerde bulunulmaz, sizin muvafakatınız alınmadan kararlar verilmez*”.² “*İmamlar Kureyş'tendir. Mü'min insanlar kendilerinden mümin olanlara, kâfirler de kendilerinden kâfir olanlara tâbi olurlar.*”³ demiştir

Ayrıca “*Ey Ensar! Sizler söylemiş olduğunuz hayır ve iyiliklerin sahiplerisiniz. Fakat bütün Araplar bu işi sadece Kureyş kabilesinin hakkı olarak tanırlar. Kureyş'e boyun eğerler. Çünkü onlar yurt ve soy sop açısından Arapların en üstünüdürler ve akrabalık açısından da Hz. Peygambere en yakın olanlardır.*”⁴ şeklinde liderlik isteklerine karşılık vermiştir.⁵ Buna karşın Ensar yine de tatmin olmadı.

Kimin halife olacağı konusunda anlaşma sağlanamayınca Hazrecli Hubâb b. el-Münzir “*Bir emir sizden, bir emir de bizden olsun*” şeklinde bir teklifte bulunmuştur.⁶ Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir duruma müdahale ederek “

¹ Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi* (Konya, 2002), 103.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 2/205, 235, 269; 3/136, 167.

³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk / Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Darü'l-Meârif, Mısır, 1993), 3/202. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/187.

⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh)* (Beyrut-Lübnan, 1990), 68; Suyûtî, Celaleddin Ebu'l Fazl Abdurrahman b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Huzayrî, *Târîhu'l-Hulefa* (Beyrut-Lübnan: Dârü İbn Hazm, 2003), 68.

⁵ Bu rivayetin hadis olup olmadığı tartışmaları için bkz. Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kueyşliliği İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik*; İsrâfil Balcı, “İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir İddiasının Kritiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 5-31.

⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl.*, ed. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur (Beyrut-Lübnan, 1993), 1/36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/191-193.

*Allah'a and olsun ki Araplar sizden de emir kabul etmezler, çünkü peygamberleri sizin kabilenizden değildir. Ancak onlar içinden nübüvvetin çıktığı kabilenin emirliğini kabul ederler. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğruluğu apaçık olan delilimiz de, Hz. Peygamber (sav)'in Kureyş'ten olmasıdır"*¹ şeklinde bir beyanda bulunmuştur.

Daha sonra Hz. Ebû Bekir “İşte Ömer, işte Ebû Ubeyde hangisini isterseniz ona biat ediniz” deyince onlar, “Allah'a and olsun ki sen sağ iken bu vazifeyi üzerimize almayız. Çünkü sen Muhacirlerin en faziletlisi, mağarada bulunan iki kişiden biri ve namazda Resûlullah'ın halifesisin. Resûlullah seni din için imam seçmiştir. Uzat elini sana biat edelim”² demişlerdir. Bu görüşmelerden sonra Ensar ve Muhacir sırayla Hz. Ebû Bekir'e biat etmişlerdir. Ondan sonra oradakilerin tamamı sırayla Hz. Ebû Bekir'e biat ederek yeni bir süreci başlatmışlardır. Ancak Sa'd b. Ubâde biat etmemiştir.³

Sakîfetü Beni Saide'deki toplantıya; Emevî ailesi vilayetlerde “âmil”⁴ olarak görev yaptıkları için; Hâşimî ailesi de Hz. Peygamber (sav)'in cenazesinin defn işleri ile ilgilendikleri için katılmamışlardır.⁵

2.1.3. Halifenin Kureyşliliği Meselesi

Halife, devlet başkanı sıfatını taşıyan hem dinî hem de siyâsî işleri yöneten tek otorite kabul edilmektedir.

“Halife”, sözlükte “Geride olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelir. Terim olarak da “Birinin hastalığı, ölümü ve yaşlılığı (acizliği) durumlarında) onun yerine geçerek onun yetkisini, işlevini ve sorumluluğunu

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/184

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 191-193.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/206; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase (Târîhu'l-Hulefa)*, 16-17.

⁴ Zekât gelirlerinin -bunlar ister açık malların (emvâl-i zâhire) ister gizli malların (emvâl-i bâtna) zekâtı olsun- Hz. Peygamber döneminden itibaren âmiller vasıtasıyla toplandığı bilinmektedir. Yine bu dönem uygulamalarından anlaşıldığına göre âmil sadece zekât gelirlerini değil ganimet, fey, cizye, haraç gibi İslâm devletinin diğer gelir ve vergilerinin tarh, tahakkuk, tahsil ve taksimleriyle de görevli olan kimsedir. Mehmet Erkal, “Âmil”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), İstanbul, 3/58-60.

⁵ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 223

devralmak” demektir.¹

Halife tartışmaları, Allah’ın “Yeryüzünde bir halife yaratacağım”², “Sizi yeryüzünün halifeleri kılan...”³ meâlindeki ayetlerde geçen halife kavramının anlamı ve mahiyeti ile ilgili yapılan yorum farklılıkları ile beraber günümüze kadar devam edegelmiştir.⁴

Yeryüzünü kim yönetecek, Allah’ın yeryüzündeki halifesi kim olacak gibi sorular, insanlık tarihi boyunca devlet kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte güncelliğini korumuştur.

İslâmiyet’in gönderiliş amacı, insanları cahiliye geleneğinden kurtarıp İslâm’ın güzellikleri ile tanıştırmak ve İslâm’ın istediği örnek bir insan ve toplum modelini ortaya koymaktır. Bunun için İslâm’ın önerdiği “şûra” ve “ulu’l-emre itaat ediniz...”⁵ ilkesi tavsiye edilmiştir. Ne var ki Hz. Peygamber’in vefatı ve sonrasındaki bazı gelişmeler, cahiliye dönemi siyasî ve sosyal değerlerini ön plana çıkarmış ve istemeyerek de olsa kabile ve asabiye damarının siyasî olaylara yön vermesine neden olmuştur.⁶

Şîa, Halifenin Kureyş’ten olma iddiasını, Kureyş’in Haşimoğulları kolundan Hz. Ali, Fatıma ve onun çocukları üzerinden değerlendirmektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise bu çerçeveyi daha geniş tutarak Kureyşliler içerisinde olabileceğini söyleyerek genellemişlerdir.⁷ Ancak Haricî ve bazı Mu‘tezilî âlimler ise, halifede sadece emânet ve ehliyet şartını yeterli görmüşlerdir.⁸

¹ Rağıb el-İsfahâni, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fî ğâribi’l-Kur’ân*, ed. Adnan Davûdî (Dımaşk, Beyrut: Dârü’l-Kalem, ed-Dârü’ş-Şâmiye, 1992), “Halife” md. 294; Şemseddin Sâmî, *Kamûs-u Türkî* (Dersaadet, 1317), 588.

² el-Bakara, 2/30.

³ el-En‘am, 6/165; en-Neml, 27/62.

⁴ Süleyman Uludağ, “Halife”, *DİA*, İstanbul, 1997, 15/299-300.

⁵ Nisa, 4/59, 83.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği İslâm’da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*. 53; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 68

⁷ Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî el-Basrî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, ed. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire, 1950), 1/39 vd.

⁸ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 1/169; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 6-9.

Kadı Ebûbekir el-Bakıllanî (403/1012) ise, halifenin Kureyş'ten olmasının gerekmediğini söylemiştir. Çünkü Arapların ve Kureyş'in güç ve otoritesinin devamlı ve kalıcı olmayacağını ifade etmiştir.¹

Diğer taraftan Maverdî (450/1058), ünlü “el-Ahkâmü's-Sultaniyye” adlı eserinde bu bölüme geniş bir yer ayırarak bir değerlendirme yapmış ve hilafet ile din arasında sağlam bir bağ ve ilişki olduğunu, halifenin Hz. Peygamber (sav)'in vekili olduğunu söylemiştir. Öyle ki, hilafet konusunu, “Aklın mı şeriatın mı konusudur?” sorusuyla dinin yani şeriatın alanına çekmiştir.²

İbn Haldûn (808/1046) halifenin Kureyş'ten olması gerektiği hadisini o günün şartlarında doğru bir karar olarak savunmuş; ancak gelişen ve değişen dünyada ve coğrafyada “Hilafetin Kureyşliliği” meselesinin artık tarihsel bir veri olmaktan öteye gidemeyeceğini belirtmiştir.

İbn Haldun, devleti yönetecek kişilerin Allah'ın hükümlerini kullar arasında uygulayabilmesi için güçlü ve kuvvetli olması gerektiğini söylemiştir. Devleti yönetecek kişinin Allah'ın yeryüzündeki halifesi (vekil) niteliği taşıması gerektiğini ve bunun için de Hz. Ebû Bekir'in o günün şartlarında naklettiği bu sözün bir anlamı olduğunu ifade etmiştir. Halife, dinî korumak ve dünya işlerini yönetmek için Hz. Peygamber'e vekil olan kişi demektir. Bunun için de halifenin o toplumda bir karşılığının olması gerekir demıştır.³

Halifenin Kureyş'ten olması hadisini savunanların başında Kurtuba'lı ve Zahiriyye mezhebinin önde gelen âlimlerinden olan İbn Hazm Ebû Muhammed Ali İbn Ahmed (384-456/994-1064) gelmektedir. İbn Hazm, Hz. Ebû Bekir'in Sakîfetü Benî Saîde'de söylediği o sözü hadis olarak almış ve sahih kabul etmiştir.⁴

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Eş'arî el-Malikî el-Endelüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fî makteli eş-şehîd Osman* (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 466.

² Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 15 vd.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/539 vd.

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 4/109.

Özetle Hz. Ebû Bekir'in "Halife Kureyş'ten olmalıdır" sözü bu anlamda tartışmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Belki o günün özel şartlarında Arap toplumuna özgü bir çözüm olarak bu öneri sunulmuş olabilir ancak bunun genel geçerliliği tartışılmaktadır. Bu nedenle "Halifenin Kureyş'ten olması" mealindeki bu rivayetin hadis de olsa o zamanki Arap geleneğini ifade eden bir anlayışın devamı olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Aksi takdirde İslâm tarihi boyunca seçilen ve seçilecek olan tüm devlet başkanlarının kimliğinin sorgulanması kaçınılmaz olacaktır.¹

¹ Geniş bilgi için bkz. Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA* (İstanbul, 1998).17/539-546; Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği, İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, 53; Balçık, "İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir İddiasının Kritiği", 5-31; Feyza Betül Köse, "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 238-239.

2.2. İKİNCİ BÖLÜM: DÖRT HALİFE DÖNEMİ

2.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi (632-634)

Hz. Ebû Bekir'in, (ö. 573/634) kabilesi güçlü bir kabile olmamasına rağmen onun halife seçilmesi, kabileler arası üstünlük mücadelesinden ziyade dindeki önceliğinden kaynaklanmıştır. Zira Hz. Ebû Bekir Müslümanların gözünde Hz. Peygamber'e en yakın kişidir. Ayrıca ilk Müslümanlardan olması, Hz. Peygamber'in kendi hastalığı döneminde namaz kıldırmak için onu tayin etmesi, mağara arkadaşı olması gibi örnekler, Hz. Ebû Bekir'in halifelğine dair insanları ikna etmede etkili olmuştur.¹

Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra ilk hutbesini verirken, halife seçildiğini ama Müslümanların en iyisi olmadığını, doğru yaptığında yardım etmelerini, yanlış hareket ederse kendisini uyarmalarını, Allah'a ve Resûlüne itaat ettiği sürece Müslümanlardan birlik ve beraberlik içinde itaat beklediğini söylemiştir.

Hz. Ebû Bekir halife seçildiği için Ümeyyeoğulları'ndan Ebû Süfyân'ın bundan rahatsız olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki Ebû Süfyân Mekke'de taraftar bulamayınca Medine'ye gitmiş ve orada Hz. Ebû Bekir'e karşı Hz. Ali'nin adaylığını gündeme getirmiştir. Hz. Ali'ye, "Uzat elini sana biat edeyim" demesine karşın, Hz. Ali'nin "Yemin olsun ki sen bu davranışınla fitneyi amaçladın" diyerek çok sert tepki verdiği ifade edilmektedir. Ebû Süfyân, kendisinin halife olarak Medine halkı tarafından tercih edilmeyeceğini bildiği için Hâşimî ailesini devreye koymaya çalışmıştır.²

Ayrıca Ebû Süfyân, Hz. Ali'yi halife olmaya ikna edemeyince Hz. Ali'nin amcası Abbas'a gitmiş; Abbas da "Ali'nin reddettiği şeyi ben kabul edemem" diyerek onu geri çevirmiştir.³

Hz. Peygamber kendi döneminde, Ümeyyeoğullarına görev vererek bir bakıma onların gönlünün İslâm'a ısınmasını amaçlamış; Hz. Ebû Bekir de bu

¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/11-12; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 264.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/237.

³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyası- Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ -Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, ed. (Sad. Metin Muhsin Bozkurt) (İstanbul, 1997), c. 1/231; Sarıçam, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, 255

geleneği kısmen devam ettirmiştir. Örneğin Ridde olaylarında ve fetih hareketlerinde bulunan komutanların çoğunluğunu Ümeyyeoğulları'ndan seçmiştir.

Bu gelişmelerden sonra Hz. Ebû Bekir, Ebû Süfyân'ın gönlünü kazanmak için onun oğlu Yezid'i komutan olarak tayin etmiş ve Ebû Süfyân'a “*müellefe-i kulüp*”tan pay vermiştir. Böylece Ebû Süfyân ile arasındaki soğukluğu gidermiştir.¹

Hz. Ali'nin ise bir süre Hz. Ebû Bekir'e biat etmemesi, Hz. Ali'ye sorulmadan, danışılmadan Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinden rahatsız olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bir başka rivayete göre ise, buna “Hâşimîlerin görüşünün alınmaması” sebep olarak gösterilmiştir.²

Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ali'yi ve diğer Hâşimoğulları'nı hanedanlık kurabilirler endişesiyle siyasî hayattan uzak tuttuğu da iddia edilmektedir.³ Hz. Ebû Bekir irtidat edenlerle, yalancı peygamberlerle ve zekât vermeyenlerle mücadele ederek kısa sürede devlet otoritesini sağlamış ve 634 yılında 61 yaşında vefat etmiştir.⁴

2.2.2. Hz. Ömer Dönemi (634-644)

Hz. Ebû Bekir, vefatına yakın bir dönemde önde gelen sahâbelerle görüşerek Hz. Ömer'in halife olmasını onlara tavsiye etmiştir.⁵ Adiyyoğulları'na mensup olan Hz. Ömer, İslâm öncesi dönemde Kureyş içinde önemli bir ağırlığa sahipti. Komşu krallıklarda herhangi bir anlaşmazlık durumunda Hz. Ömer, Mekke'nin ileri gelenleri tarafından elçi olarak gönderilir ve Hz. Ömer'in verdiği kararlara itibar edilirdi.⁶

Hz. Ömer, halife olduktan sonra Hz. Ebû Bekir gibi kendi aile çevresine idari görevler vermemiştir. Bütün kabilelere eşit davranmaya dikkat etmiş,⁷ Kureyş kabilesinin hassasiyetlerini de dikkate almıştır. Böylece kabileler arasındaki

¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, ed. Ekrem Ziyâ el-'Umerî (Riyad: Darü't-Tayyibe, 1985), 89-90; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhu'l-Medîne*, ed. Fehîm Muhammed Şeltut (yok, trs), 2/524; Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, ed. Rıdvân Muhammed Rıdvân (Beyrut, 1403), 264; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/86-90. İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 4/136.

² Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, 184-245.

³ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 284.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm* (Darü'l-Cil, Beyrut; Mektebetü'n-Nahda el-Mısriyye, Kahire, 1996), 1/208-209.

⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-medîne*, 2/674; Taberî, *Târîhu't-taberî*, c. 2/352-353.

⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/265.

⁷ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 123.

Kureyş kabilesinin hassasiyetlerini de dikkate almıştır. Böylece kabileler arasındaki muhtemel bir rekabet duygusunu uyandırmamaya çalışmıştır.

Hız. Peygamber (sav) hayatının sonlarına doğru, Müslümanların yönetim merkezi olan Medine'ye kâfirlerin, müşriklerin ve münafıkların girmesini yasaklamıştı. Bunun üzerine bir grup münafığın Hız. Peygamber'e gelerek "Biz de inandık" demelerine karşılık Kur'ân-ı Kerim, bu insanlar için "... inanmadınız, ancak Müslüman olduk deyiniz. Çünkü iman henüz kalplerinize nüfuz etmedi"¹ diyerek onların gizli niyetlerini açığa vurmuştu.²

Zamanla Medine'de yetenekli bir marangoz ve usta bir demirciye ihtiyaç olmuştur. Bunun üzerine Muğire b. Şu'be'nin kölesi Fars/Sasânî kökenli Fîrûz lakaplı Ebû Lü'lüe'nin³ iyi bir marangoz ve demirci ustası olduğu Hız. Ömer'e iletilir. Hız. Ömer, İran fetihlerinden dolayı, İranlıların kendisini sevmediklerini düşünerek Ebû Lü'lüe'ye güvenmeyeceğini söylese de sonunda izin verir.

Ebû Lü'lüe, Medine'nin dışında uygun bir yerde mesleğini icra edecek bir atölye açar ve çalışmaya başlar. Muğire b. Şu'be, kölesi Ebû Lü'lüe'yi belli bir para karşılığında azad etmek ister. Ebû Lü'lüe ise bu parayı fazla bulur ve anlayamayınca durumu Hız. Ömer'e intikal ettir. Hız. Ömer, Ebû Lü'lüe'nin bu talebine olumsuz cevap verir. Bunun üzerine Ebû Lü'lüe, Hız. Ömer'e öfke duyar ve bir kaç defa daha bu konu için onunla görüşür ve tartışır.

Ebû Lü'lüe, bir yandan mesleğini icra ederken diğer yandan da Hürmüzân-ı Fârisî ile de gizli gizli görüşmeler yaptığı rivayet edilmektedir.⁴Hürmüzân-ı Fârisî, Sa'd b Ebû Vakkas komutasında Sasânî devleti ile yapılan Tüster savaşından sonra (20/641) kendisini esir alan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den "eman" diledikten sonra Medine'ye getirilen Sasânî ailesinin ileri gelen bir komutanıdır. Medine'ye geldikten

¹ Hucûrat, 49/14.

² Adnan Demircan, *Hız. Peygamber Döneminde Münafıklar* (Beyan Yayınları, 2016), 358.

³ Lakabı Ebû Lü'lüe' (Künyesi: Firuz en-Nihâvendî), kimi kaynaklara göre Mecûsî, kimi kaynaklara göre Yahudî veya Hristiyan olduğu ifade edilmektedir. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, 3/349; Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 4/136; Osman Çetin, "Hürmüzân-ı Fârisî" , *DİA*, İstanbul, 1998, 18/498; Veysi Turun, "Ehl-i Sünnet ve Şia Kaynaklarına Göre Hız. Ömer Suikastı ve Bazı Şia Kaynaklarının Ebû Lü'lüe' Etrafında Ördüğü Efsaneler", *Marifetname* 10/2 (31 Aralık 2023), 541-577.

⁴ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, 44/410.

kısa bir sonra Müslüman olmuş ancak Hz. Ömer'in güvenini hiçbir zaman kazanamamıştır.¹

Hız. Ömer, bir gün mesicte sabah namazını kılarken Ebû Lü'lüe tarafından hançerlenerek ağır yaralanmıştır.² Hız. Ömer ölüm döşeginde iken altı kişilik şûranın toplanarak üç gün içerisinde aralarından birini halife seçmelerini istemiştir. Oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek şartıyla bu heyete dâhil etmiştir. Namazı kıldırmak üzere Suheyb b. Sinân'ı görevlendirmiştir. Şûra üyelerini toplamak üzere Mikdâd b. Esved'e, seçim gerçekleşinceye kadar heyetin rahatsız edilmemesini sağlamakla da Ebû Talha el-Ensârî'ye vazife vermiştir. Hız. Ömer üç gün sonra 61 yaşında vefat etmiş (26 Zilhicce 23 / 3 Kasım 644) ve cenaze namazını Suheyb b. Sinân kıldırmıştır.³

Hız. Ömer'in oğlu Ubeydullah, babası Hız. Ömer'i öldürmesinden dolayı Firûzu ve azmettirici olduğunu düşündüğü Hüzmüzân ile Cüfeyne adında birini öldürmüştür.⁴ Bunun üzerine Hız. Ali, herhangi bir yargılama yapılmadan böyle bir hesaplaşmanın doğru olamayacağını söyleyerek Ubeydullah b. Ömer'e kısas uygulanmasını istemiştir. Ancak Hız. Osman, Ubeydullah'ın psikolojisinden dolayı maktullerin diyetini ödeyerek onu affetmiştir. Bu gelişmelerden dolayı Ubeydullah b. Ömer, Hız. Ali'den korktuğu için ona görünmemeye çalışmış; Hız. Ali halife olunca da Medine'den ayrılarak Şam'a, Muâviye'nin yanına gitmiştir.⁵

Hız. Ömer'in şehit edilmesi ile Emevî-Haşimî kabileleri arasındaki siyasî rekabet, denge olarak Emevî hanedanının lehine değişmiştir.

¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (el-Câmiu's-Sahîh), ed. Muhammed Zuheyr b Nasır en-Nasır (Dimaşk, Beyrut, 2002), 5/15; Kastallâni, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallâni, *İrşâdü's-Sârî li-Şerh-i Sâhîh-i Buhârî* (Mısır: el-Mektebetü'l-Kübra el Emiriyye, 1323), 6/110.

² İbn A'sem Ebi Muhammed Ahmed el-Kûfi İbn A'sem, *Kitabü'l-fütüh*, ed. Ali Şîrî (Beyrut: Darü'l-Adva, ts.), 2/323 vd.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/27-28.

³ Mustafa Fayda, "Hız. Ömer Sempozyumu, Sivas, 2018", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2018), 34; Abdurrahman Demirci, "Hız. Ömer'in Şehadeti" *İslâmî İlimler Dergisi*, 9/2 (2014), 7-35.

⁴ Kadı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, ed. Muhibuddîn el-Hatîb-Mahmud Mehdi el-İstanbûlî (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1987), 119 vd.; İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut, trs.), 331.

⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 331.

2.2.3. Hz. Osman Dönemi (644-656)

Hz. Ömer gibi bir şahsiyetin ardından Hz. Osman gibi yumuşak huylu, sakin birinin halife seçilmesi sebebiyle geniş bir coğrafyaya yayılmış İslâm toplumunun yönetilmesi oldukça zor olmuştur.

Hz. Ömer'in seçtiği halife adayları listesinde şu isimler bulunmaktadır: Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah. Bu üyelerin hepsi Kureyş kabilesindedir. Toplantıya Talha b. Ubeydullah Şam'da olduğu için katılmamış, diğer sahâbeler ise katılmıştır.¹ Şûra'nın en kuvvetli halife adayları olan Hz. Osman Ümeyyeoğulları'ndan, Hz. Ali ise Hâşimoğulları'ndandır.²

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer şûra üyelerini açıkladığında Abbas b. Abdulmuttalib'in, Hz. Ali'den şûraya katılmamasını istediği; ne var ki Hz. Ali'nin, "Muhalefet etmeyi hoş bulmuyorum" diyerek teklifi geri çevirdiği söylenmektedir. Bunun üzerine Abbas b. Abdulmuttalib, "Öyleyse hoş bulmayacağın bir şeyle karşılaşacaksın" diyerek bu işin Ümeyyeoğulları lehine sonuçlanacağı imasında bulunmuştur.³

Hz. Ömer'in seçtiği şûra listesinden olan Abdurrahman b. Avf, kendi aralarından birinin halifelik hakkından vazgeçip bu seçimde hakemlik yapmasını teklif etmiş, kimse bu göreve talip olmayınca kendisi bu görevi üstlenmiştir. Herkes Abdurrahman b. Avf'ın hakemlik görevine rıza gösterirken Hz. Ali sessiz kalmış, Abdurrahman b. Avf ona görüşünü sorduğunda ise "Hakkı tercih edeceğine, arzularına tâbi olmayacağına, akrabalık gayreti gütmeyeceğine ve Müslümanların hayrına çalışmayı ihmal etmeyeceğine teminat ver" şeklinde cevap vermiştir.⁴

Abdurrahman b. Avf kendisi söz verirken Hz. Ali'den de kendisine muhalefet edenlere karşı destek sözü istemiş, Hz. Ali de bu sözü vermiştir.⁵

Abdurrahman b. Avf; şûra üyeleriyle, ordu komutanlarıyla, toplumun ileri gelenleriyle, kadın-erkek Medine halkıyla, dışarıdan gelenlerle ve ileri gelen bazı

¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 25.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/340; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 321; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/190

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/580; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/66.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/73-74.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/74.

sahâbelerle teker teker veya toplu halde, açık veya gizlice, uzun görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sonucunda en çok ismi geçen iki kişi olan Hz. Ali ve Hz. Osman'ı çağırıp ikisinden de Allah'ın Kitabı'na ve Resûlün sünnetine uyma ve ilk iki halifenin siyasetini takip etme konusunda teminat istemiştir. Hz. Osman tereddütsüz kabul ederken Hz. Ali "Gücümün ve bilgimin yettiği kadar" şeklinde cevap vererek iddialı konuşmaktan geri durmuştur. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman'ı halife ilan etmiş ve ona biat etmiştir.

Hz. Osman, Hz. Ömer'in vasiyetini yerine getirerek Muğire b. Şu'be'yi Kûfe valiliğinden azletmiş ve onun yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı tayin etmiştir.¹ Amr b. Âs'ı da Mısır valiliğinden azlederek yerine sütkardeşi Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etmiştir. Uzun sürmeden tekrar Sa'd b. Ebî Vakkas'ı Kûfe valiliğinden azlederek yerine Velid b. Ukbe'yi tayin etmiştir.

Hz. Osman, Basra valisi Ebû Mûsâ el- Eş'arî'yi azlederek onun yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i atamıştır.² Bu atamalara tepki gösteren Hz. Ali, Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'a "Ömer sana Ümeyyeoğulları'nı insanların boyunlarına yük etmemeni vasiyet etmemiş miydi?" dediklerinde Hz. Osman'ın bu itirazlara karşılık vermediği ifade edilmektedir.³

Hz. Osman'ın on iki yıl süren hilafet döneminin ilk altı yılı, büyük ölçüde sorunsuz ve refah seviyesi yüksek bir dönem olarak geçmiştir. Bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm, ana mushafdan hareketle çoğaltılarak önemli merkezlere gönderilmiş; böylece kıraat farklılıklarından doğabilecek anlaşmazlıkların önüne geçilmiştir.⁴ Diğer yandan önemli fetihler yapılırken bolca ganimet elde edilmiş; bu ganimetler, savaşa katılan ve devlet hizmetlerinde bulunanlara dağıtılarak fetihler teşvik edilmiştir.

Hz. Osman'ın ikinci altı yılında ise Emevî ailesine mensup valilerden, zekât ve vergi memurlarından oldukça şikâyetler gelmeye başlamıştır. Fetihler durduğu için ganimet gelirleri azalmış, ekonomik sorunlar baş göstermiştir. Hz. Osman'ın

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/229.

² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 200.

³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 4/139.

⁴ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *DİA* (Ankara: 2020), 31/242 vd.

yaşlılığı, yumuşak huyluluğu, belki de hastalığı ve Emevî ileri gelenlerin yönetimi tamamen ele geçirmiş olmaları nedeniyle Hz. Osman kontrolü tamamen kaybetmiştir.¹

İlk defa Kûfe’de başlayan bu huzursuzluk ve isyan hareketi, zamanla büyümeğe başlamıştır. Kabilelerde başlayan bu rahatsızlık üzerine Hz. Osman durumu öğrenmek amacıyla valileriyle toplantı yapmış,² fakat alınan kararlar sorunları çözmeye yetmemiştir.³

Eş zamanlı olarak Mısır’da iki Kureyş kabilesine mensup Muhammed b. Ebû Huzeyfe ve Muhammed b. Ebû Bekir’in öncülük ettiği muhalif bir hareket başlamış⁴ ve bu kişiler, devlet gelirlerinden ve idarî görevlerden yeterince yararlanamadıkları için halkı halifeye karşı kıskırtmışlardır. Bu iki kişi, iki büyük sahabenin çocuğu oldukları için farklı kabilelerden pek çok kişi de onlara katılarak adım adım isyan halkasını genişletmişlerdir.⁵

Diğer taraftan Basralılardan da bir grup muhalefet hareketini başlatmak için Medine’ye gelmiş,⁶ Muhacir ve Ensar’dan bazıları da Medine’de Hz. Osman’a karşı muhalefet hareketi başlatmışlardır.⁷ Böylece Kûfe, Basra ve Mısır’dan gelen üç ayrı grup Medine’de toplanmış oldular.

İsyanlar büyüyerek Medine sokaklarında eylemlere dönüşmüştür. Bunun üzerine Hz. Osman, isyancılarla halife arasında arabuluculuk yapması için Hz. Ali’yi görevlendirmiştir.⁸ Buna göre Mısır, Kûfe ve Basra valileri görevden alınacaktır. Mervân b. Hakem bu karara karşı çıkarak bir hile yoluna başvurmuştur. Bu iddiaya göre Mervân, Mısır valisine Hz. Osman’ın imzasını taklit ederek bir mektup yazmış, valiye görevine devam etmesini söylemiş ve isyan için Medine’ye gelenlerin cezalandırılması talebinde bulunmuştur.

¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepler* (Birleşik Yayıncılık, 1999), 31; İsmail Yiğit, “Osman”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007); İsa Karadere, *İslâm Mezhepleri Tarihinde Cemal ve Sıffîn Meselesi* (Kahramanmaraş: Yüksek Lisans Tezi, 2020), 23.

² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/635; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/188-191.

³ G. Levi Della Vida, “Osman”, *MEBİA* (Eskişehir:1997), 9/9/430.

⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/161.

⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 117-118.

⁶ Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri* (Yüksek Lisans Tezi) (Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 1995), 146.

⁷ Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri’l-İslâm ve’d-Devletü’l-Emeviyye* (Beyrut, 1976), 118.

⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 7/176; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/658.

İsyancılar bu mektuptan haberdar olunca şöyle demişlerdir. Bu mektup, halifenin izniyle yazıldıysa bu halifenin sözünde durmayıp, anlaşmayı bozduğu ve kendilerine ihanet ettiği anlamına gelir. Bu durumda istifa etmesi gerekir. Yok, eğer bu mektup halifenin bilgisi dışında yazıldı ise bu halife için bir acizliktir; buna göre de halifenin istifa etmesi gerekir. Aksi takdirde öldürülmesi gerekir.

Bu mektup işine çok sinirlenen Hz. Ali, Mervan'ın derhal görevden alınmasını istemiş ancak Hz. Osman bunu kabul etmemiştir. Hz. Ali, "Sen Mervan'dan razısın ama biz senden razı değiliz" diyerek oradan ayrılmıştır.¹

Hz. Osman'ın muhasara altına alındığı günlerde Hz. Osman'ın, Muâviye'den Medine'ye birlik göndermesini istediği, ancak Hz. Muâviye'nin bu konuda ağır davrandığı, gönderilen birliğin Medine'nin dışında oyalandığı ve halife ölünce de askerlerin geri döndüğü iddia edilmiştir.²

İsyancıların Medine sokaklarını ele geçirmesinden endişe duyan Hz. Ali, oğlu Hasan'ı göndererek halifeyi durumdan haberdar etmiş; diğer önde gelen sahâbeler de bu duruma müdahale etmek için yola dökülmüşlerdir. Hz. Osman'ı korumak için görevlendirilenler arasında Hasan, Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr (b. Avvam), Abdullah b. Ömer gibi genç sahabeler bulunmaktaydı.³

İsyancılar, Hz. Osman'ın evine dayandıklarında Hz. Osman, kapının dışına çıkarak evini kuşatmaya gelen isyancılara hitaben şöyle bir konuşma yapmıştır:

"Hangi sebepten dolayı beni öldüreceksiniz? Oysa ben, Rasûlulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: "Bir insanın kanı ancak üç sebepten biri ile helal olur: Bir adam evlendikten sonra zina ederse recmedilmesi gerekir veya birini kasten öldürürse öldürülmesi gerekir veya İslâm'a girdikten sonra dinden dönerse öldürülmesi gerekir." Allah'a yemin olsun ki ben cahiliye döneminde de Müslüman olduktan sonra da zinaya bulaşmadım. Bir kimseyi de öldürmüş değilim ki onun canına mukabil bana kısas tatbik edilsin. Müslüman olduğumdan beri de dinden dönmüş değilim. Muhakkak ki ben Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in de onun kulu ve Resûlü olduğuna şahadet ederim."⁴

¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/161-161; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/167-169.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/170.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3/354, 7/212; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/433.

⁴ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 4/1227; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sahîh*, ed. Şuayb el-Arnaût (Beirut, 1414), 15/361; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 3/67 vd.

Ne var ki Hz. Osman'ın bu konuşması, isyancıları ikna edememiştir. Böylece isyancılar Hz. Osman'ın evine binaların arka girişlerini kullanarak girmişler ve halifeyi Kur'ân okurken şehit etmişlerdir (18 Zilhicce 35).¹

Bu arada isyancılara engel olmak isteyen Hz. Osman'ın eşi Naile'nin parmakları kesilmiştir. Öyle ki isyancılar, halifenin cenazesinin defnini bile engellemek istemişlerdir. Hanımı Naile'nin özel gayretiyle akşam ile yatsı namazı arasında dört beş kişi tarafından gizlice cenazesi defnedilmiştir. Hz. Osman vefat ettiğinde seksen iki yaşındaydı. Bu olay, İslâm tarihinde “*el-fitnetü'l-kübra*” olarak anılmaktadır.²

Hz. Osman öldürüldükten hemen sonra Muâviye'nin kız kardeşi ve aynı zamanında Hz. Peygamber (sav)'in eşi olan Ümmü Habîbe, Ensar'dan Nu'man b. Beşîr aracılığı ile Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve Hz. Osman'ın eşi Nâile'nin onu müdafaa ederken kesilen parmaklarını Şam'a göndermiştir.³ Muâviye, bu kanlı gömleği ve kopan parmakları minberin üzerine koyarak bir yıl boyunca halkı Hz. Ali'ye ve isyancılara karşı intikama teşvik etmiştir.⁴

Hz. Osman Yönetiminin Eleştirilere Maruz Kalan Bazı Uygulamaları Şunlardır:

1. Hz. Osman, hilafetinin son altı yılında büyük ölçüde kontrolü kaybetmiş ve Emevî hanedanına büyük yetkiler / valilikler vermeye başlamıştır. Bunların başında Hz. Peygamber (sav)'in Medine'ye girmesine izin vermediği ve Hz. Ömer'in sürgün ettiği Hakem b. Ebi'l-Âs'ın (32/652) Medine'ye dönmesine izin vermesi; ayrıca kendisine 100.000 dirhem vererek ödüllendirmiş olması gelmektedir. Hakem'i geri çağırmasının yanlış olduğu kendisine hatırlatılınca Hz. Peygamber hayatta olduğu zaman kendisinden bu konuda izin aldığını söylemiştir.⁵

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 168; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 203; Seyf b. Ömer et-Temîmî, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*, ed. Naci Hasan (Dârün-Nefâis, 1993), 92.

² Kurtûbî, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buḥârî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 10/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/214.

³ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcu'z-Zeheb ve meâdinü'l-cevher*, ed. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Dârü'l-Fikr, 1973), 2/362.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/316.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 10/58,4/399; Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, ed. J. Mersden B. Jones) (Beyrut, 1989), 2/846.

İsyan başlamadan birkaç ay önce Hâkem b. Ebü'l-Âs Medine'de ölmüştür.¹

2. Hâkem b. Ebü'l-Âs'ın oğlu Mervân'ı hazineden sorumlu devlet sekreteri yapması ve büyük yetkilerle donatması, isyanların temel nedenleri arasında sayılmaktadır. Hz. Ali'nin, bu konuda kendisini defalarca uyardığı kaydedilmektedir.²

3. Ebû Zerr el-Gıffârî, halifeyi ve idarecileri İslâm'ı ideal anlamda yaşamadıkları için eleştirmiş ve bunun sonucunda Hz. Osman onu Rebeze'ye sürgün etmiştir.³

4. Hz. Osman'ın kızını Mervân b. Hakem ile evlendirmiş olması tepkilere neden olmuştur.

5. Afrika'dan elde edilen ganimetlerden beşte birini Mervân b. Hakem'e vermiştir.⁴

6. Hz. Osman kendi akrabalarına beytûlmâlden çeşitli yardımlar yapmıştır.⁵

7. Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerin başında dinî muhtevalı bazı eleştiriler de vardır. Halife Kur'ân-ı Kerîm'i Kureyş lehçesine göre düzenleyip çoğalttırmış; bu sırada Abdullah b. Mes'ûd'un tercih ettiği kıraat kabul edilmemiş, bu durum da Kûfe'deki kurrâyı rahatsız etmiştir.⁶

8. Kur'ân'ın "Ana Mushaf" olarak tertibinden sonra diğer mushaf varaklarının yakılması ve imha edilmesi rahatsızlık nedeni olmuştur.

9. Ammâr b. Yâsir, Hz. Osman'ın bazı uygulamalarını eleştirince Hz. Osman onu dövdürme yoluna gitmiştir.⁷ Bu da halkın Ümeyyeoğulları'na karşı olan

¹ ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (es-Siretü'n-Nebeviyye, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf) (Beyrut, 1985), 2/108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/561.

² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 14-15; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, 124; Yiğit, "Osman", *DİA*, 33/444.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/615-616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/115.

⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/14-15.

⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/88.

⁶ Carl Brockelman, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara, 1992), 1/159; Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye*, 117.

⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/35-36.

Bu da halkın Ümeyyeoğulları'na karşı olan hoşnutsuzluğunu artırmıştır.

10. Bazılarının hayalî veya gizli bir el (el-yedu'l-hafî)" olarak nitelediği Abdullah b. Sebe gibi bir şahsiyetin Hz. Osman zamanında Hicaz'da ortaya çıktığı ve fitnenin baş sorumlusu olduğu rivayet edilmiştir.¹ Basra, Kûfe ve Suriye'de bir süre kaldığı daha sonra da Mısır'a gittiği ve bu bölgelerde muhalif grupları organize ettiği ifade edilmektedir. Abdullah b. Sebe tarafından organize edildiği iddia edilen bu gruplar birbirleriyle mektuplaşmışlar, Hz. Osman ve valilerini dinin buyruklarını çiğnemekle eleştirmişlerdir. Böylece halkı isyana teşvik etmeye başlamışlardır. Aynı zamanda Abdullah b. Sebe'nin Hz. Muhammed'in vasisi olduğu için halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğu konusunda propaganda yaptığı da rivayet edilmiştir.²

11. Kûfe valisi Saîd b. Âs, konağında Kûfe'nin ileri gelenlerine "Sevad arazisi Kureyş'in arka bahçesidir" şeklinde bir ifade kullanınca burada somut tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna en büyük tepkiyi Mâlik b. el-Harîs el-Eşter en-Nehâî (37/657) "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu araziler nasıl Kureyş'in çiftliği oluyor" sözleri ile göstermiştir. Diğer kabile önderleri de valiye tepki göstermişlerdir.³ Bu sebeple halkı isyana teşvik suçundan vali Saîd b. Âs, Mâlik b. el-Harîs el-Eşter en-Nehâî'yi Muâviye'nin yanına sürgün ederek bir bakıma onu sindirme yoluna gitmiştir.

2.2.4. Hz. Ali Dönemi (656-661)

Hz. Ömer'in şehit edilmesi, İslam toplumunda ağır bir travma meydana getirmiş olsa da Ensar ve Muhacir'in ileri gelenleri duruma el koymuşlar ve Hz. Ömer tarafından atanan şuranın seçtiği Hz. Osman'a biat ederek etrafında kenetlenmişlerdir. Ancak Hz. Osman'ın şehid edilmesi, sadece halifenin ortadan kaldırılmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda çok geniş bir coğrafyadaki isyanın ve zayıflayan merkezî otoriteye karşı bir başkaldırının somut şekli olmuştur.

Çoğunluğunu Mısır'dan gelen isyancıların oluşturduğu kalabalıklar, Hz. Ali'nin halife olması yönünde ona baskı yapmaya başlamışlardır. Hz. Ali ise, halifenin Bedir ashabı ve şûra üyeleri tarafından seçilmesi gerektiğini söyleyerek⁴

¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5/87; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/82.

² Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerin tahlili için bkz. Sıddık Korkmaz, "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansımaları", *Dinî Araştırmalar* 10/29 (2007), 129-144.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*.2/637

⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase.*, 1/47.

biraz beklemeyi tercih etmiştir.¹

Kûfeliler Zübeyr b. Avvâm'a, Mısırlılar Hz. Ali'ye, Basrarılar ise Talha b. Ubeydullah'a hilafeti teklif etmişler.² En güçlü aday ise Hz. Ali idi. Bunun üzerine Talha ve Zübeyr'in de aralarında bulunduğu Muhacir ve Ensar'dan bir grup Hz. Ali'ye “*Biz bu işe senden daha ehil ve yetkili, daha hak sahibi birini göremiyoruz. Ayrıca Hz. Peygamber'e olan yakınlığın ve onunla olan akrabalığın herkesten üstündür*” diyerek onlar da Hz. Ali'nin halife olmasında ısrar etmişlerdir.

Bu arada Hz. Ali'nin halifelik görevini Talha ve Zübeyr'e teklif ettiği ancak onların bunu kabul etmediği de rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Hz. Ali, bu görevi kabul etmiş; herkese açık bir mekânda, mescitte halka ilan ederek biat almaya başlamıştır.³ Bazı kaynaklarda Müslümanların üç gün⁴ veya beş gün⁵ halifesiz kaldığı, bazı kaynaklarda ise Hz. Ali'nin aynı gün halifeliğini ilan ettiği ve biat aldığı ifade edilmektedir.

Hz. Ali, Ensar ve Muhacirin ileri gelenleri ile tek tek görüşerek onların biatlarını almıştır. Kendisine biat edilmesinin ardından geleneksel olarak halka yatıştırıcı ve öğüt verici bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında kendisinden öncekilere verilen yetki gibi kendisine de aynı şekilde yetki verildiğini ve biat edildiğini; eğer doğru hareket ederse kendisine itaat edilmesini, aksi takdirde kendisinin uyarılmasını istemiştir. Doğru kararlarına karşı gelindiği takdirde ise bunun bir isyan olacağını ifade etmiştir.⁶

Bu konuşmadan Hz. Ali'nin Hz. Osman'ı şehit edenlere karşı bir soruşturma ve yargılama gerçekleştiremeyeceği kanaatini edinen Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam ve diğer bazı sahabeler bu durumdan rahatsız olmuşlar; Hz. Ali'nin evine gelerek Hz. Osman'ın katilleri konusunda bir adım atmasını istemişlerdir.⁷ Ancak Hz. Ali bu konuda müslümanların her birinin konuya farklı yaklaştıklarını, birbirlerinin görüşünü kabul etmeyeceklerini söyleyerek yeni bir fitnenin çıkmaması

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 7/112.

² Dîneverî, *Uyûnu'l-ahbâr*, 1/204.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*.2/697; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 7/112; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/933; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/190.

⁴ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 140.

⁵ Ebû'l-Hasan Nedvî, *Hz. Ali el-Murtazâ*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul, 2015), 187.

⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 140.

⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase (Târîhu'l-Hulefa)*, 1/51.

için süreci zamana bırakmak istemiştir.¹ Hatta Hz. Osman'ın katli meselesinin öncelikli olarak çözülmesi için kendisine biat sürecinin tamamlanması ve asayişin sağlanması şartını gerekli görmüştür.²

Bir yandan Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması tartışmaları yapılırken, diğer taraftan isyancılar hep bir ağızdan “Osman'ın katilleri biziz” diyerek süreci zorlaştırmışlardır.³

Hz. Ali'nin yönetimdeki öncelikleri şöyle sıralanabilir:

1. İsyancı grupların etrafa zarar vermeden dağılmaları ve kendi bölgelerine sükûnetle gitmeleri,

2. Özellikle halkın şikâyetçi olduğu valilerin azledilerek yerlerine yeni valilerin tayin edilmesi ve bu yeni atanan valilerin sorunsuz bir şekilde göreve başlayarak asayişi sağlamaları.

3. Bunlar gerçekleşmediği sürece devlet hizmetlerinin sağlıklı yürüyemeyeceğinin herkes tarafından iyi bilinmesi.⁴

Hz. Ali, ilk icraat olarak Hz. Osman'ın atadığı valileri azlederek işe başlamıştır.

Sırasıyla Basra'ya Osman b. Huneyf'i, Yemen'e Ubeydullah b. Abbas'ı, Mekke'ye Ebû Katâde b. Rabi' el-Ensari'yi, Şam'a Sehl b. Huneyf'i, Kûfe'ye de Umâre b. Şihab'ı vali olarak atamıştır.⁵

Bu valilerden Şam, Mısır ve Kûfe valileri hariç diğer valiler sorunsuz bir şekilde görevlerine başlamışlardır.⁶ Ancak Muâviye'nin askerleri, Hz. Ali'nin atadığı

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/702.

² Minkarî, *Kitâbu Vak'atü Siffîn*, 96; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase (Tarîhu'l-Hulefa)*, 1/113; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 157; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/561.

³ Minkarî, *Vak'atü's-Siffîn*, 96.

⁴ Adnan Demircan, “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-190.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/440-442; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/198; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 142.

⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/442 vd.

Sehl'in Şam'a girmesine izin vermeden geri çevirmişlerdir.¹

Umâre b. Şihab ise, Kûfe'ye gitmek üzere yola çıktığında Zübala denilen mevkide Kûfe'ye girmesi engellenmiş ve geri dönmüştür. Hz. Ali bu defa Ma'bed el-Eslem'i elçi olarak Ebû Mûsâ ile görüşmeye göndermiş, Ebû Mûsâ ise biatını bir mektupla Hz. Ali'ye bildirmiştir.² Ne var ki Cemel Olayında Ebû Mûsâ gereken desteği vermeyince Hz. Ali bu defa Muhammed b. Ebû Bekr ve Muhammed b. Ca'fer'i göndererek Ebû Mûsâ'nın ve Kûfe halkının desteğini tekrar istemiştir.³

Bu elçiler, Kûfe halkının Hz. Ali'ye destek vermelerini ve biat etmelerini istemişlerdir. Ancak Kûfe halkı isteksiz davranmış ve bunlardan bir grup gecenin bir vaktinde, Ebû Mûsâ'nın yanına giderek onun halife hakkındaki düşüncelerini sormuşlardır. Ebû Mûsâ ise, artık yapılacak bir şeyin olmadığını, savaşmaktansa ahiret için çalışmanın, evlerde oturmanın ve ibadetle meşgul olmanın daha hayırlı olacağını söyleyerek Hz. Ali'ye destek vermeyeceğini beyan etmiştir. Bu haberi alan Hz. Ali'nin elçileri, Ebû Mûsâ'nın yanına giderek onunla tartışıp, hakaret etmişlerdir. Ebû Mûsâ da onlara, "Hz. Osman'ın katillerinin bulunması ve cezalandırılması biatten daha hayırlıdır" diyerek onların taleplerini geri çevirmiştir.⁴

Elçiler geri dönerek durumu Hz. Ali'ye bildirmişlerdir. Hz. Ali, Malik b. el-Harîs el-Eşter en-Nehâî ve İbn Abbas'ı tekrar göndermiş; bu elçiler, Cemel savaşı için tekrar kuvvet ve destek istemişlerdir. Ancak Ebû Mûsâ bunlara ".. oturanın yürüyenden, yürüyenin koşandan daha hayırlı olduğu.." ⁵ mealindeki fitne hadislerini hatırlatarak destek vermeyeceğini söylemiştir.

Hz. Ali bunun üzerine oğlu Hz. Hasan ile Ammâr b. Yâsir'i Ebû Mûsâ'yı azletmeleri için tekrar Kûfe'ye göndermiştir. Ammar, Ebû Mûsâ'ya, "İnsanların bize katılmalarını niçin engelliyorsun" dediğinde Ebû Mûsâ tekrar fitne hadislerini hatırlatarak destek vermeyeceğini söylemiş ve devamla; "Ey İman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesna, mallarınızı, bâtıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin. Ve kendinizi (birbirinizi) öldürmeyin, Şüphesiz

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. 3/442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. 2/201-202; Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*, 100.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/201-202.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/226.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/227.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/227.

Allah, sizi esirgeyecektir”¹ ayetini okuyarak destek vermemekte ısrar etmiştir. Bunun üzerine Ammar b. Yasir hiddetlenerek Ebû Mûsâ'nın üzerine yürümüş ve arbeye meydana gelmiştir. Daha sonra Mâlik b. el-Harîs el-Eşter en-Nehâî halifenin konağını ele geçirmiş ve Ebû Mûsâ'yı tehdit etmiştir. Ebû Mûsâ, Mâlik b. el-Hâris el-Eşter en-Nehâî'den eman dileyerek Kûfe'yi terk etmek zorunda kalmış ve el-Urz adlı bir köye yerleşerek yaklaşık bir sene siyasetten uzak bir hayat sürmüştür.²

Hız. Ali, Kûfe'ye yeni vali olarak bu defa Ensar'dan Karaza b. Ka'b'ı görevlendirmiş; ardından Kûfeli büyük bir kalabalık Hız. Hasan'a eşlik ederek Hız. Ali'nin ordusuna katılmıştır.³

Sıffîn Savaşından sonra Hız. Ali, Mısır'a Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi vali olarak atamıştır. Ancak o başarılı olamayınca kendi yanında iyi yetişmiş olan Muhammed b. Ebû Bekir'i, o da başarılı olamayınca Mâlik b. el-Hâris el-Eşter en-Nehâî'yi vali olarak atamış; ancak Eşter, görev yerine giderken Muâviye b. Ebî Süfyan'ın kurduğu bir tuzağa düşerek öldürülmüştür.⁴

Hız. Ömer Muaviye'yi vali olarak Şam'a atamış ve Muaviye yaklaşık 20 yıl orada vali olarak görev yapmıştır. Bölgede büyük fetihler yapmış, askerlere ve halka bolca ganimetler dağıtarak onların güvenini ve desteğini almış, kendi konumunu güçlendirmiş bir Emevî lideriydi. Hız. Ali'ye biat etmediği gibi, Hız. Osman'ın kanından Hız. Ali'yi de sorumlu tutmuş ve onun katillerinin mutlaka bulunup cezalandırılmasını istemiştir.

Hız. Ali, kan akması ve barışın sağlanması için Muâviye'yi itaate ve biate çağırarak amacıyla Şam'a Sebrâ adında biriyle mektup göndermiştir. Ancak Muâviye bu elçiyi bir süre oyalamış ve Hız. Ali'ye herhangi bir cevap vermeden geri göndermiştir. Muaviye, ancak üç ay sonra kendi elçisiyle “Muâviye'den Ali'ye” yazılı içi boş bir mektup göndererek Hız. Ali'yi rencide edici bir tutum takınmıştır.⁵

Böylece Hız. Ali, Şam ve Mısır'a vali atasa da o bölgelerin kontrolünü eline

¹ Nisâ, 4/29.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*.4/561.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/260 vd.

⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/193; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/95.

⁵ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vak'atü'l-Cemel*,102; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 2/211; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4.

alamamış, giden valiler göreve başlayamamış ve böylece iki başlı bir idari yapı ortaya çıkmıştır.¹

¹ Abdulhalik Bakır, *Ali b. Ebî Talib* (Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık, ts.), 145 vd.

2.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM CEMEL, SİFFİN SAVAŞLARI VE TAHKİM'E GİDEN SÜREÇ

Hız. Ali, halife olarak o dönemin en karmaşık ve en zor ortamında görevi devralmıştır. Devlet otoritesinin zayıfladığı, toplum düzeninin bozulduğu, ülkenin birlik, beraberlik ve bütünlüğünün yara aldığı ve kabile asabiyetinin tekrar nüksettiği bir süreçte Hız. Ali, içeride ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştır.¹

Hız. Ali'ye biat eden sahâbelerin önemli bir grubu, doğrudan onun yanında yer almamışlar ve Hız. Ali'nin muhaliflerine karşı da açık bir tavır takınmamışlardır. Hız. Ali de bu kişilerin desteklerini almak için kendi ilkelerinden taviz vermeyerek açık ve net bir tutum izlemiştir. Talha ile Zübeyr, Hız. Ali'ye biat ettikten sonra Mekke'ye gitmişler ve Hız. Âişe ile görüştüktan sonra bu biatlerini geri almışlar; gerekçe olarak da bu biatlarının Hız. Ali tarafından zorla alındığını ifade etmişlerdir.²

Bu arada Hız. Ali'nin yanında yer alan ve ona destek vermek isteyen birçok sahâbî, çeşitli platformlarda toplantılar düzenleyerek konuşmalar yapmışlar ve halkın Hız. Ali'ye biat etmesi için çaba sarfetmişlerdir. Bunlardan Huzeyme b. Sabit, Hız. Peygamber (sav)'in mescidinde toplananlara hitaben; "Ey insanlar! Bilmez misiniz? Resûlullah bir konuyla ilgili olarak benim tek başıma yaptığım şahitliği kabul ederdi. Ve ikinci bir kişinin daha bu konu hakkında şahitlik etmesini istemezdi."

Onlar da "Evet" demişlerdir.

Bunun üzerine Huzeyme: "O zaman şahitlik ederim ki, ben Resûlullah'ın şöyle dediğini duydum; 'Benim Ehl-i Beyt'im hak ile bâtılı birbirinden ayırır. Onlar, kendilerine tâbi olunan imamlardır.' Ben bildiğimi size söyledim. Elçiye düşen apaçık uyarıdan başka bir şey değildir."³

Toplantıyı katılanlardan Ammar b. Yâsir ise söz alarak: "Ey Kureyş

¹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 284.

² Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 3/945; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/191.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/447, 11/511. Huzeyme'nin şahitliği meselesi için bkz. Abdulvahap Özsoy, "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Huzeyme'nin Şahitliği Örneği-", *EKEV Akademi Dergisi* 20/65 (2016), 1-40.

topluluğu! Şayet biliyorsanız ne âlâ! Eğer bilmiyorsanız bilin ki, Peygamberimizin Ehl-i Beyt'i O'na daha yakındır. O'nun mirasçısı olmaya daha uygundur. Dinî hususları daha iyi ayakta tutâbilirler. Onlar müminler için daha güvencelidirler. Peygamberin getirmiş olduğu dini en iyi korurlar. Ümmet için hayırlısını isterler. Gidin arkadaşınıza söyleyin, ipiniz iyice kördüğüm olmadan, işlerinizde zayıflık baş göstermeden, aranızda ayrılıklar çıkmadan ve başınızdaki fitne iyice büyümeden hakkı sahibine iade etsin."¹ şeklinde konuşmuştur.

Bütün çabalara rağmen, Hz. Ali'ye istenilen destek sağlanamamış ve kriz devam etmiştir. Bunların başlıca nedenleri şöyle sıralanabilir:

1. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması taleplerinin kontrolden çıkmış olması ve asıl katillerin Hz. Ali'ye biat ederek kendilerini garantiye alma çabalarının halkta rahatsızlık oluşturması,

2. Emevî bürokrasisi ve valilerinin Hz. Ali'nin otoriteyi tesis etmesinin önünde güçlü bir direnç göstermiş olmaları,

3. Hz. Ali'nin, Emevî-Hâşimî dengesini siyaseten iyi yönetememiş olması,

4. Hz. Ali'nin ilk üç halife döneminde siyasî ve idarî anlamda aktif bir yöneticilik görevinde bulunmamış olması ve sadece onlara danışmanlık yapmış olması,

5. Aynı zamanda ilk üç halifenin yönetim stratejisi açısından bilinçli bir şekilde Hâşimoğulları'na idari görev vermemeleri nedeniyle Hz. Ali'nin yöneticilik yönünün ön plana çıkmamış olması,

6. Hz. Ali'nin yöneticilik anlayışının geleneksel Arap örfüne, kültürüne, siyaset anlayışına uymayıp, Hz. Ali'nin tamamen Hz. Peygamber (sav)'in izlediği stratejiyi izlemeye çalışmış olması,

7. Uygulamalarında tavizsiz olması, pragmatizme izin vermemesi ve icraatlarını siyaset ve çıkar zemininden uzak tutmaya çalışması,

¹ İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, c. 4/308; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/186, 2/244; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer*, 1/156..

8. Devlet gelirlerini adil bir şekilde dağıtacağını söylemesi,

9. Hz. Osman döneminde görev yapan tüm valileri görevden alarak yeni valileri atamasıyla idarî bir boşluk meydana getirmiş olması,

10. Hz. Ali'nin ekonomik geçmişinin zayıf olması ve Hz. Peygamber (sav)'in himayesinde büyümüş olup hayatı boyunca Kureyş içinde ticarî veya siyasî işlerde etkin bir görev almamış olması,

11. Bütün bu gelişmelerin yanında “fitne”¹ hadislerini gerekçe gösteren ve başta Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî gibi tarafsız kalan büyük bir kitlenin üçüncü bir yol izlemiş olmaları,

12. Hz. Osman'ın son yıllarında fetihlerin azalması ve kısmen durması sonucu devlet gelirlerinin ve ganimetlerin azalması, bu nedenle halkın beklentilerinin artması,

13. Bazı Emevî ailelerinin haksız kazanç elde ettiklerini düşünerek onların mal varlığına el koyması,

14. Tarafsız kalan sahâbeleri ikna etmekte gecikmiş olması veya ikna etmekte zorlanmış olması,

15. Kendi ordusundaki Yemenli ve Mudarlı kabile mensuplarını birbiriyle kaynaştıramadığı ve bu nedenle de Tahkîm olayında yalnız kaldığı gibi nedenler ileri sürülmektedir.

16. Ayrıca Muâviye ve Amr b. Âs gibi iki Arap dâhisinin siyasî hamleleri; Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr gibi şahsiyetlerin Hz. Ali'ye muhalefetleri de bunda etkili olmuştur.² Zira Talha ile Zübeyr, Hz. Ali'den valilik talebinde bulduklarında Hz. Ali onlara “Siz ikiniz otorite ve strateji konusunda ortağım, meşakkat ve sıkıntı anlarımda yardımcılarım olmalısınız”³ diyerek onların bu tekliflerini geri çevirmiştir. Böylece Hz. Ali, siyaseten önemli desteklerini kaybetmiştir.⁴

¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 8/66, hadis no: 1705 vd.

² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/30.

³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/180.

⁴ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, 148.

17. Bir rivayete göre de Muâviye'nin de Hz. Ali'den Şam ve Mısır valiliğini almak şartıyla Hz. Ali'ye biat edeceği iddia edilmiştir.¹ Ancak Muâviye'nin nihâî hedefinin Hz. Ali'yi devre dışı bırakıp halife olmak; bunun için de bazı gerekçeleri sürerek haklı duruma geçmek olduğu ifade edilmektedir.²

18. Diğer taraftan Hz. Ali'ye karşı çıkanlardan Zeyd b. Sâbit, hem Hz. Ali'nin halifeliğine karşı çıkmış hem de Ensar'ı biat etmemeye çağırmıştır. Kendisi Hz. Osman döneminde divan ve beytül-mâl kurumunda başkanlık yapmaktaydı. Hz. Ali'ye biat etmeyen sahabelerden bir diğeri Ka'b b. Mâlik ise Hz. Osman zamanında zekât memuru olarak görev yapmış, topladığı zekâtlar ile hazineye kuvvetli destek sağlamıştır. Bu nedenle Hz. Osman kendisine değer vermiştir.

19. Dolayısıyla Hz. Osman'a akraba olanlar ve onun döneminde çeşitli görevlerde aktif bulunan kişiler Hz. Ali'ye muhalefet etmişlerdir.³

20. Bu arada Hz. Ali özellikle Kureyş'e karşı yapılan savaşların tümüne katılmış, o dönemde yapılan savaşlarda Ümeyyeoğulları'ndan önemli şahısların ölümüne sebep olmuştur. Bu nedenle kendisine gizliden gizliye kin duyulduğu ve onun yönetimde öne çıkmasının istenmediği de ileri sürülmektedir.⁴

2.3.1. Cemel Olayı

Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması konusu, hem Muâviye'nin hem de Hz. Âişe'nin birinci önceliği olmuştur. Bu isteklerini öne sürerek her ikisi de Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Hz. Ali, Zübeyr ile Talha'yı kendisine biat etmeye ikna etmiş ve Medine'den çıkmalarına izin vermemiştir; ancak Zübeyr ve Talha biatlerinde gönülsüz oldukları için ondan valilik istemişlerdir. Hatta Muğire b. Şu'be, Hz. Ali'ye Talha'yı Yemen'e, Zübeyr'i ise Bahreyn'e vali olarak atmasını

¹ Makdîsî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* (Kitâbü Bed'i'l-halk ve't-târîh) (Kahire, ts.), 5/217; Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", 93.

² Mustafa Yağmurlu, *Hz. Ali* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 85-86; Ramazan Deveci, *Hz. Ali* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 120; Adem Apak, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", *Marîfe* 5/1 (2005), 131-132; Murat Bıyıklı, *Hz. Ali'nin Devlet İdaresi* (Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2011), 92-93; Adil Akkoyunlu, *Hz. Ali* (İstanbul, 2016), 91; Nedvî, *Hz. Ali el-Murtazâ*, 190-193.

³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/191-192; Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/227.

⁴ Bakır, *Ali b. Ebî Talib*, 47 vd.

önerdiğini söylemiştir. Ancak aldığı cevap üzerine “Allah’a yemin olsun ki, hayatımda böyle bir nasihat dinlemedim” diyerek geri çekildiğini ifade etmiştir.¹

Bunun üzerine Zübeyr ile Talha, Umre için Mekke’ye gitmişler; Hz. Âişe ile görüşerek durumu değerlendirmişler ve sonunda Hz. Ali’ye yaptıkları biatı geri almışlardır.²

Mekke’de Hz. Âişe’nin önderlik ettiği bu grup Hz. Osman’ın kanını talep için harekete geçmiş; yolda Ümeyyeoğullarından bir grub kendisine katılmıştır.³

Bunu haber alan Hz. Osman’ın atadığı eski Basra valisi Abdullah b. Âmir el-Hadremî, beytü’l-mâlden yüklü miktarda mal ve para olarak onlara Hz. Aişe’ye katılmış ve onları Basra’ya ısrarla davet etmiştir.⁴

Hız. Aişe de devesine binerek Basra’ya doğru yola çıkmıştır. Hz. Âişe yola çıktığı zaman yanında üçbin dolayında bir birlik bulunmaktaydı. Yolda halifenin kim olacağı tartışılmaya başlanmıştır. Hz. Osman’ın atadığı eski Kûfe valisi Saîd b. Âs hilafetin Abdimenaf (Ümeyye) oğullarından alınamayacağını dolayısıyla Hz. Osman’ın oğullarından birinin halife olması gerektiğini söyleyerek taraftarlarıyla birlikte bu gruptan ayrılmıştır.

Böylece Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr yaklaşık bin kişi ile Basra’ya doğru yola çıkmışlardır. Yolda köpek havlamalarını duyan Hz. Âişe nerede olduklarını sormuş, Hav’eb suyu civarında oldukları cevabını alınca Hz. Peygamberin “Acaba hanginize Hav’eb köpekleri havlayacak” dediğini⁵ hatırlamış ve bu kararını doğru bulmayıp geri dönmek istemiştir.

Ne var ki Abdullah b. Zübeyr ile birlikte bir grup sahâbe, buldukları yerin adını rehberin yanlış hatırladığını söyleyerek Hz. Âişe’nin ayrılmasına izin vermemişlerdir. Zübeyr b. Avvam da “Belki Allah Teâla senin sayende müminlerin arasını düzelterektir” diyerek Hz. Âişe’yi geri dönme kararından vazgeçirmiştir.

¹ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/156.

² İbn A’sem, *Kitabü’l-Fütûh*, 2/437.

³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/207.

⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/449.

⁵ Bu hadisin senet ve metin açısından değerlendirmesi için bkz. Mücahit Yüksel, “Hav’eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetlerin Sened ve Muhteva Değerlendirmesine Dâir Bazı Tespitler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25/1 (2021).

Basra önlerine gelince Hz. Âişe, kendi niyetlerini anlatan mektubu iletmesi için Abdullah b. Âmir'i Basra'ya göndermiştir. Hz. Ali'nin atadığı Basra valisi Osman b. Huneyf, onların geldiğini haber alınca amaçlarını öğrenmek için onlara İmran b. Husayn ile Ebü'l-Esved ed-Düeli'yi elçi olarak göndermiştir. Hz. Âişe amaçlarının “İsyancı takımın bozduğu barış ve düzeni geri getirmek, mazlum olarak öldürülen Osman'ın katillerini cezalandırmak ve Müslümanların arasını düzeltmek” olduğunu söylemiştir.

Talha ve Zübeyr ise, Hz. Ali'ye zorla biat ettirildiklerini söyleyerek Hz. Âişe'ye gönüllü katıldıklarını ifade etmişlerdir.

Bunun üzerine Basra halkı ikiye ayrılmış ve kendi aralarında sert tartışmalar yapmışlardır.

Hz. Âişe ve yanındakilerinin bu durumunu öğrenen Hz. Ali, onlara yetişebilmek için üç bin dolayındaki bir kuvvetle Medine'den ayrılmış, ayrıca Basra valisi Osman b. Huneyf'e mektup yazarak Talha ile Zübeyr'in kendisine zorla biat ettirilmediklerini iletmiştir.

Bu mektubu alan Basra valisi Osman b. Huneyf, Hz. Ali'nin haklı olduğunu söyleyerek Hz. Âişe ve yanındakilerin Basra'yı terketmesini istemiştir. Onlar da kendilerinin haklı olduğunu ileri sürerek Osman b. Huneyf'in şehri terketmesini istemişlerdir. Bununla kalmayarak bir akşam namazı sırasında baskın yaparak Osman b. Huneyf ile adamlarını esir almışlardır. Hz. Âişe, valinin öldürülmesine engel olmuş, onu ve beraberindekileri serbest bıraktırmıştır. Osman b. Huneyf ve adamları saçlı sakalı kazınmış, kaş ve kirpikleri yolunmuş halde Hz. Ali'nin yanına gelmişlerdir.¹

Hz. Ali, Hz. Âişe'nin karargâh kurduğu yere gelerek Talha ve Zübeyr ile bizzat görüşmüş, sonunda barışı kabul etmişlerdir. Bu görüşmede Hz. Ali, Zübeyr'e Hz. Peygamber (sav)'in Ali ile haksız yere mücadele edeceğine dair sözlerini hatırlatmış, Zübeyr de bunun üzerine bu işten vazgeçmek istemiş fakat oğlu Abdullah kendisini korkaklık ve döneklilikle suçlayarak geri dönmemesi konusunda onu ikna etmiştir.²

¹ Ardıç, Hz. *Ali Dönemi Valileri*, 43 vd.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/481.

Her iki taraf da kendi adamlarına karşıdan bir saldırı gelmediği sürece savaşı başlatmamalarını emrettiği halde bugün bile hala nasıl olduğu tam anlaşılmayan bir şekilde her iki taraf kendisini bir anda savaşın ortasında bulmuşlardır.

Hiz. Âişe savaşın durması için yaptığı uyarıların bir işe yaramadığını görünce Ka'b b. Sûr'a ön taraflara koşmasını ve Kur'ân-ı Kerîm'in hakemliğine çağırmasını söylemiştir. Fakat Ka'b bu emri yerine getiremeden öldürülmüştür. Savaş Hiz. Âişe'nin etrafında cereyan ettiğinden onu oklardan korumak için Abdullah b. Talha da dâhil yaklaşık yetmiş sahabe vefat etmiştir.¹

Bu durumu gören Hiz. Ali, Hiz. Âişe'nin devesinin öldürülmesini emretmiştir. Deve öldürülünce savaş sona ermiş, devesi düşünce Hiz. Âişe'nin kardeşi Muhammed ve Ammâr b. Yâsir hemen onu kalabalıktan uzaklaştırdılar. Savaş, Hiz. Âişe'nin devesinin etrafında cereyan ettiği için buna "Cemel Vakası / Savaşı" adı verilmiştir.²

Bu savaşta Hiz. Âişe yaralanmadan kurtulmuştur. Ancak Mervan b. Hakem, Hiz. Osman'ın şehadetine giden olaylarda, sorumlulardan birisinin de Talha b. Ubeydullah olduğunu düşündüğü için onu bir okla öldürmüştür.³ Talha b. Ubeydullah vefat ettiğinde 61 yaşında idi.⁴

Hâlbuki isyancılar, Hiz. Osman'ın evini kuşattıklarında Hiz. Ali, Zübeyr ve Talha; oğullarını Hiz. Osman'ı korumak amacıyla yanına yollamış, ama onlar Hiz. Osman'ın öldürülmesine mâni olamamış; hatta bu esnada Talha'nın oğlu Muhammed de yaralanmıştır.

Talha b. Ubeydullah, vefat etmeden önce özellikle Cemel Vak'ası'nı hazırlayan olaylar başta olmak üzere, Hiz. Ali ve Hiz. Osman dönemindeki bazı içtihatlarından dolayı pişmanlığını dile getirmiştir.⁵

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/508 vd.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 5/34; 6/236-37; 7/257, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/616.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/223.

⁴ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 2/766; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 140; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 1/366.

⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*, 3/60; Muhammed b. Yahya el-Endülüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fi makteli eş-şehîd Osman*, /219.

Zübeyr b. Avvâm da, Vâdî's-Sibâ' denilen mevkide Ömer b. Cürmüz'ün attığı ok ile öldürülmüş ve burada defnedilmiştir. Bu haber, Hz. Ali'ye ulaştığında Hz. Ali çok üzülmüş ve bir hadis-i şerife¹ dayanarak katilin cehennemlik olduğunu söylemiştir. Zübeyr b. Avvâm şehit edildiğinde 64 yaşında idi.²

Hz. Âişe, yanına gelen Hz. Ali'ye “Sen galip geldin artık müsamahalı davran” demiştir. Hz. Ali de Hz. Âişe ve yanındakilere müsamahalı davranmış; ölen Müslümanları bizzat defnettirmiş ve Basra'ya girmeden önce ordusuna yağmadan uzak durmalarını ve kimseye dokunmamalarını emretmiştir.

Hz. Âişe, oradaki müminlere birbirlerini incitmemelerini, kendisi ile Ali arasında şahsî bir kırgınlık bulunmadığını, onun iyi ve seçkin bir kişi olduğunu söylemiştir.

Hz. Aişe Basra'dan ayrılacağı sırada, Hz. Ali bizzat onu uğurlamaya gitmiş; kendisine refakat etmesi için Basralılardan kırk kadın kırk da erkek memur etmiştir. Hz. Âişe önce Mekke'ye gidip hac ibadetini yaptıktan sonra hayatının sonuna kadar kalacağı Medine'ye gitmiştir.³

2.3.2. Sıffın Savaşı ve Tahkîm (Hakem) Olayı

Hz. Ali, Cemel olayından sonra Kûfe'ye dönmüş ve Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi⁴ elçi olarak kendisine biat etmesi için Muâviye'ye göndermiştir (Receb 36/ Ocak 657).

Muaviye, bir yandan savaş hazırlıkları yaparken bir yandan da Hz. Ali'yi ve gönderdiği elçileri oyalamıştır. Hz. Ali'nin isyancılarla işbirliği yaptığını gerekçe göstererek elçi Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi 3-4 ay oyaladıktan sonra geri

¹ İbn Abdilberr, *el-İstî'ab fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 2/766; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 140; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 1/366.

² Muhammed b. Yahya el-Endülüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fî makteli eş-şehîd Osman*, 1/222-223; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/534

³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, 3/60.

⁴ Ebû Amr Cerîr b. Abdillâh b. Câbir el-Becelî (ö. 51/671), Becile kabilesinin lideri olarak Hz. Osman döneminde Hemedan valisi idi. Hz. Ali'nin davet mektubu üzerine 2000 kabile mensubu ile birlikte gelerek Hz. Ali'ye biat etmiştir. Ancak daha sonra Hz. Ali'yi yarı yolda bırakarak taraftarları ile birlikte ondan ayrılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 22-24; Mahayuddin Hajji Yahya, “İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffîn Vak'ası”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *SÜİFD* 30 (2010), 241-260.

göndermiştir. Ayrıca Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmesinin şartı olarak Hz. Osman'ın katillerinin öldürülmesini veya kendisine teslim edilmesini istemiştir.¹

Bu arada Muaviye ile Amr, bir yandan Şam halkı arasında Hz. Osman'ın öldürülmesinden Hz. Ali'nin sorumlu olduğu dedikodularını yaymışlar,² diğer yandan da Hz. Ali'nin Mısır'a vali olarak atadığı Kays b. Sa'd'ı kendi tarafına çekmek veya onun tarafsız kalması için stratejiler geliştirmişler.

Amr b. Âs, Mısır'ı iyi tanıdığı için o bu konuda aktif rol almıştır. Muaviye ile Mısır valisi Kays arasında mektuplaşmalar olmuştur. Muaviye, bir yandan kendisini destekleyen halkın Kays'a saygı duymasını ve ona değer vermesini istemiş; diğer yandan da kendi destekçileri ile vali arasında bir işbirliği varmış intibamı Iraklılara iletmiş ve kendi adamları tarafından bunun Hz. Ali''ye duyurulmasına çalışmıştır.³

Sonunda Hz. Ali ile Mısır valisinin arası açılmış ve Hz. Ali vali Kays'ı azlederek yerine Muhammed b. Ebi Bekr'i tayin etmiştir.⁴ Böylece Muaviye, Hz. Ali'nin gücünün önemli bir kanadını oluşturan Mısır cephesini etkisiz hale getirmiştir. Bir yandan da Eş'âs b. Kays üzerinden Irak halkının direncini ve psikolojisini yöneterek Hz. Ali'nin gücünü zayıflatmaya çalışmıştır.

Muaviye, bütün stratejik hamlelerini tamamladıktan sonra, Hz. Ali katilleri teslim etse de ona biat etmeyeceğini, Hz. Ali'yi halife olarak tanımayacağını söyleyerek açık tavrını ortaya koymuştur.⁵

Bütün bu süreçlerde Hz. Ali Muaviye ile karşılıklı mektuplaşmış ve barış yolu ile problemlerin çözülmesini istemiştir. Hz. Ali, Şamlıların biat edeceğini düşünerek zaman kazanmak istemiştir.⁶

Hz. Ali ve Muaviye arasında devam eden bu mektup ve elçi teatisine rağmen sonuç alınamayınca savaş kaçınılmaz olmuştur. Bunun üzerine Muaviye, "Sıffin" mevkiine gelerek Fırat nehrinin suyunun aktığı stratejik önemi olan bölgeye

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/561.

² Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/365; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffin*, 67.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/550-551; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/112.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/553-555.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 3/146.

⁶ Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ: Ali ve Benûhu* (Kahire, 2014), 71-72.

ordusunu yerleştirmiştir. Hz. Ali de ordusunu oraya yakın bir yere yerleşmiştir. Ancak Muaviye, Hz. Ali'nin ordusunun Fırat suyundan yararlanmasına izin vermemiştir. Bunun üzerine iki ordu Rakka ile Balis arasında Fırat nehrinin sağ kıyısında yer alan Sıffîn ovasında karşı karşıya gelmiştir.¹ Mâlik b. el-Hâris b. el-Eşter en-Nehâf'nin saldırısı ile su kaynağı Hz. Ali tarafına geçmiş; bunun üzerine Hz. Ali, Muaviye tarafının sudan yararlanmasına izin vermiştir.²

Altı gün boyunca farklı kabilelerden birlikler savaş meydanında karşı karşıya gelerek küçük büyük saldırılar düzenlemişlerdir. Son çatışmalar esnasında Muâviye'nin askerleri Ammâr b. Yâsir'i şehit edince "Ammar'ı isyancı bir topluluk öldürecek" hadisini³ Muâviye'nin ordusunda bilenler olduğu için bu durumun onları olumsuz etkilediği zikredilmiştir.⁴

Hz. Ali'nin ordusu Muâviye'nin ordusuna karşı bir üstünlük sağlayınca Muâviye tarafında bir panik başlamıştır. Hz. Ali, Muâviye'nin çadırına yaklaştığı ve onu mübarezeye davet ettiği ancak onun bunu göze alamadığı nakledilmektedir.⁵

Hz. Ali, "Ey Muâviye, Gel mübareze yapalım, kim kazanırsa hak onun olsun" demiştir. Muâviye cesaret edemezken Amr b. Âs ona "Haydi fırsatı değerlendir, şu dört adamı öldürdüğü için Ali artık yorulmuştur" demiş, Muâviye de "Vallahi biliyorsun ki Ali asla yorulmaz. Sen benden sonra halifelîği ele geçirmek amacıyla öldürülmemi istiyorsun. Haydi, çek git burdan. Benim gibi birini hiç kimse aldatamaz ve tuzağa düşüremez" demiştir.⁶

Savaş, gittikçe şiddetlenmiş ve Muaviye tarafının dağılmaya yüz tuttuğu geceye "leyletü'l-harîr" yani "en sıcak (kanlı) gece" adı verilmiştir (9-10 Safer 37h./27-28 Temmuz 657).

Bunun üzerine Muâviye danışmanı ve Mısır'ın fâtîhi ve vâlisi Amr b. Âs ile görüşerek dâhiyane kabul edilen bir görüşle aleyhlerine olan gidişatı değiştirmişlerdir. Amr, Hz. Osman tarafından Şam'a gönderilen ve Şam mushafı

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/5-6.

² Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 180; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/371.

³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/93.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/38; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/755.

⁵ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 274-276; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 170-171.

⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/426.

olarak bilinen Kur'ân yapraklarını askerlerin mızraklarının ucunda havaya kaldırarak Hz. Ali tarafını Kur'ân'ın hakemliğine çağırılmışlar ve “Ey Iraklılar! Artık savaşı bırakın, aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun” diye bağırmağa başlamışlardır. Böylece karşı tarafı Kur'ân'ın hükmüne çağırılmışlar, aralarındaki anlaşmazlığın Kur'ân'ın hakemliğiyle çözülmesini teklif etmişlerdir.¹ Muâviye ve Amr'ın bu stratejik hamlesi sebebiyle, Hz. Ali'nin ordusunun direnci büyük ölçüde kırılmıştır.²

Hz. Ali'nin saflarında bedevî, kurrâ-hafız ve avam tabakası çoğunlukta idi. Bunlar, Muaviye tarafının bu çağrısını ciddiye alarak savaşı durdurma yoluna gitmişlerdir. Ancak Hz. Ali, taraftarlarına bunun bir savaş hilesi olduğunu söyleyerek Muâviye'nin amacının Kur'ân'ın hükmüne uymak olmadığını, kendi bütünlüklerini bozmak istediğini söylediye de kabul ettirememiştir.

Hz. Ali “Yazıklar olsun size! Onlar (Muâviye taraftarları) Kur'ân'ın içinde ne olduğunu bile bilmezler, Onlar mushafları bir harp hilesi amacıyla kaldırdılar. Bu bir tuzaktır”³ dediyse de karşılık bulamamıştır. Savaştan yorulmuş olan askerler başta Eş'as b. Kays ve arkadaşları, Hz. Ali'ye, savaşı durdurmasını söylemiş; durdurmadığı takdirde kendisini öldürmek veya Muâviye'ye teslim etmekle tehdit etmişlerdir.⁴

Durum böyle olunca Hz. Ali savaşı durdurmak zorunda kalmış⁵ ve böylece Tahkîm'e giden süreç başlamıştır.

2.3.3. Tahkîm'e Giden Süreç ve Hakemlerin Tespiti

Savaşın sonlandırılması, Hz. Ali cephesini zora sokmuş ve şaşkınlık meydana getirmiştir. Çünkü Hz. Ali ve yakın çevresi, Muaviye'nin biat etmesi için çok uğraşmış, karşılıklı mektuplar ve elçiler göndererek kan akmasını engellemek istemiş ancak Muaviye tarafı buna yanaşmamış ve Hz. Ali'yi oyalayarak zaman kazanma yoluna gitmişlerdir.

Hz. Ali, Muaviye'nin ancak savaşla yola geleceğini düşünerek savaşa devam etmek istemiştir. Bunu bilen Muaviye ve Şam ehli, hakem kararı ile bu yenilgiyi

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/57, 8/803.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/321.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/321.

⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 143-144.

⁵ Halife b. Hayyât, *et-Tarih*, 238.

tersine çevirmişlerdir.

Hız. Ali tarafı, hakem sürecinde nasıl bir yol izleyeceklerini bilemedikleri için; bu süreçte önemli rol oynayan Eş'âs b. Kays (40/661)¹, hakem fikrini ortaya atan tarafın lideri Muâviye ve Amr ile görüşmek amacıyla Hız. Ali'den ısrarla izin istemiştir. Hız. Ali ise bu ısrarlarının neticesinde ona izin vermiş ve gitmek istiyorsan git diyerek² bir bakıma hakem konusundaki isteksizliğini ve alacağı sonuçla ilgili ümitsizliğini ortaya koymuştur.³

Eş'âs, Muâviye'nin yanına giderek ona "Ey Muâviye, neden Kur'ân sayfalarını mızrakların ucuna astınız?" diye sorunca Muâviye; "Bizi ve sizi Allah'ın kitabına çağırıyoruz. Artık savaş bitsin. Siz bir hakem seçiniz, biz de bir hakem seçeceğiz. Hakemler, Kur'ân'a göre karar versin ve sonunda onların ortak kararına hep birlikte uyalım" demiştir. Eş'âs ise bu karar hakkında Hız. Ali'yi bilgilendirdikten ve onayını aldıktan sonra askerlere okuyarak onların da onayını almıştır.⁴ Ancak Oryantalist Julius Wellhausen, Eş'âs'ın Muâviye ile olan bu görüşmesini Hız. Ali ile paylaşmadığını ve sadece Irak ehli ile paylaştığını ve onların onayını aldıktan sonra durumu Hız. Ali'ye ilettiğini söylemektedir.⁵

Kimin hakem olacağı konusu gündeme gelince Eş'âs b. Kays'ın liderliğini yaptığı Irak ehli ve Kurrâ'ların çoğu doğrudan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi hakem olarak Hız. Ali'ye önermişlerdir. Ancak Hız. Ali, hakem olarak Abdullah b. Abbas'ın uygun olduğunu düşünmüştür. Çünkü Abdullah b. Abbas, Muaviye ve Amr b. Âs'ı iyi tanıyordu ve onların yapacakları diplomatik hamlelere müsaade etmeyecekti. Ancak Eş'âs ve arkadaşları Abdullah b. Abbas'ın Hız. Ali'nin akrabası ve yaşının genç

¹ Ebû Muhammed Ma'dikerib b. Kays b. Ma'dikerib el-Eş'âs el-Kindî (ö. 40/661), Müslüman olduktan sonra Hadramut ve Kinde Valisi Ziyâd b. Lebîd'in kendi kabilesine zekât konusunda haksız davrandığını iddia ederek isyan etmiştir. Ancak halife Hız. Ebû Bekir'in talebi ile mazereti kabul edilerek affedilmiş ve daha sonra kendi kız kardeşi ile evlenmesine izin vermiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emrindeki bir ordu ile İran fethine, Halid b. Velid'in kumandasındaki bir orduda Suriye'nin fethine katılmıştır. Kûfe şehri kurulduktan sonra kendi Kinde kabilesinden büyük bir grubu getirerek Kûfe'ye yerleşmiş; Hız. Ali döneminde Azerbeycan ve İrmîniye valiliklerinde geçici olarak bulunmuştur. Hız. Ali, Muaviye ile savaşmak için onu yardıma çağırmış, Sıffin'de önemli başarılar elde etmiştir. Ancak hakem olayında ve Ebû Mûsâ'nın hakemliği konusunda Hız. Ali'ye muhalefet etmiştir. Hız. Ali'nin şehid edilmesinden kırk gün sonra vefat etmiştir. (41 veya 41/663). Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/337-340; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/40.

² Minkarî, *Vak'atü's-Sıffin*, 498-499; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51.

³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. 2/41-42.

⁴ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffin*, 499; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/194.

⁵ Julius Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 1.

olduğunu söyleyerek hakemliğini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali, Mâlik b. el-Harîs el-Eşter en-Nehâî'yi, o da kabul edilmeyince Ahnef b. Kays'ı, o da kabul edilmeyince Ebû'l-Esved ed-Duelî'yi teklif etmiş; ancak bunlar da kabul edilmemiştir.

Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı neden tercih ettiğini şöyle açıklamıştır: “Muaviye Amr'da ısrar ediyor. Çünkü onun aklına ve zekâsına güveniyor. Amr Kureyşlidir. Bir Kureyşlinin hakkından ancak bir Kureyşli gelir. Amr'ın çözdüğü düğümü ancak Abdullah b. Abbas bağlar; Amr'ın bağladığı bir düğümü ancak İbn Abbas çözer.”¹ deyince Eş'âs, “*Kıyamet kopsa, Kuzey Araplardan olan iki Mudarlı'nın hakem olmasını asla kabul etmeyiz. Onların hakemi Mudarlı, bizim hakemimizin Yemenli olması gerekir*” demiştir. Hz. Ali, “O zaman Kureyşli, Yemenliyi oyuna getirir” deyince Eş'âs, “*Bir Kureyşli ile bir Yemenlinin vereceği karar, her durumda iki Kureyşlinin vereceği karardan daha hayırlı ve iyi olur*” diyerek bu teklifi geri çevirmiştir.² Bazı kaynaklarda Eş'as'ın Hz. Ali'yi tehdit ettiği de ifade edilmektedir. Ancak Hz. Ali'nin yeni bir fitneye meydan vermemek için sürece müdahale etmediği ve ancak Eş'as'ı mescidde kelepçelediği nakledilmektedir.³

Eş'âs, Hz. Ali'nin tercih ettiği adayların seçilmemesi için şu kriterleri ortaya koymuştur.

1. Seçilecek iki hakemin hem Hz. Ali'ye hem de Muaviye'ye yakın birilerinin olmaması gerekir, diyerek Abdullah b. Abbas'ın seçilmesine engel olmuştur.

2. Savaş taraftarı olmaması gerekir, diyerek Abdullah b. Abbas ile Mâlik b. el-Harîs el-Eşter'in hakem olmasına engel olmuştur.

3. Tarafsız olması gerekir, diyerek de Ebû Mûsâ el-Eş'ari'yi işaret etmiştir.

Eş'âs ve ekibinin ortaya koyduğu bu şartlara itiraz eden Hz. Ali, Amr b. Âs'ın hakemliğine neden karşı çıkmadıklarını sorunca, Eş'âs ve arkadaşları: “Biz kendi nefsimizden sorumluyuz” diyerek Hz. Ali'nin bu uyarısını dikkate almamıştır.⁴

¹ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/319; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51.

² Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 500.

³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. 2/41.

⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 192.

Böylece Hz. Ali'nin adayları kabul edilmeyince, Eş'âs b. Kays, Mis'ar b. Fedîkî, Zeyd b. Husayn ve bir grup Kurrâ, “Biz Ebû Mûsâ'dan başkasına razı olmayız” diyerek Hz. Ali'ye teklifte bulunmuşlardır. Hz. Ali ise, Ebû Mûsâ'nın kendi halifeliğine sıcak bakmadığını, bulunduğu bölgedeki insanların kendisini desteklemesine izin vermediğini, sonunda bir köşeye çekilerek bütün gelişmelere seyirci kaldığını söyleyerek razı olmasa da onun hakemliğini kabul etmeye mecbur kalmıştır.

Ebû Mûsâ'nın hakemliği kesinleştikten sonra Ahnef b. Kays, Hz. Ali'ye son olarak şunları söylemiştir:

“Eğer beni hakem tayin etmek istemiyorsan bari beni ikinci ya da üçüncü hakem yap. Bu takdirde karşımdaki adamın düğümleyeceği her düğümü çözmeye çalışacağım ve onun, senin aleyhinde çözmek isteyeceği her düğümü de mutlaka eskiden olduğundan daha sağlam bir şekilde düğümleyip onun yerine bir tane daha düğüm atacağım.”¹

Benzer ifadeleri, Hz. Ali'nin Abdullah b. Abbas için de söylediği rivayet edilmektedir.²

Julius Wellhausen ise Amr b. Âs'ın, birinci hamle olarak Ebû Mûsâ'nin eliyle Hz. Ali'yi azlettirdiğini, ikinci hamle olarak da Muâviye'yi halife ilan ederek sonuç aldığını iddia etmektedir.³

Sonuçta Ebû Mûsâ'nın hakemliğinde karar kılınması üzerine Hz. Ali bir köle ile Ebû Mûsâ'ya haber göndererek hakemliğe atandığını söylemiştir. Köle Ebû Mûsâ'nın valilikten azledildikten sonra inzivaya çekildiği el-Urz denilen yere giderek ona “Taraflar barıştı ve senin hakemliğine karar kılındı” demiştir. Ebû Mûsâ, “İnna lillah ve inna ilehyi raciun. (Allah'dan geldik ve yine O'na döneceğiz)” diyerek toplantının yapılacağı yere gitmiştir.⁴

¹ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/319; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51.

² Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 500.

³ Wellhausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, 42-44.

⁴ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 500; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 193; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/52; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütüh*, 2/195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/319.

2.3.3.1. Tahkîm Sürecinde Kurrâların Tutumu

Hz. Ali'nin ordusunda çok sayıda kurrâ da bulunmaktaydı ve bunlar, Hz. Osman'ın şehid edilmesi sürecinde ister istemez siyasete müdahil olmuşlar ve halkın nazarında etkili bir konuma gelmişlerdi. Bu kurrâlar, özellikle Irak ehli üzerinde etkiliydiler ve Ebû Mûsâ'nın da bu kurrâlar üzerinde etkisi büyüktü. Çünkü Ebû Mûsâ, Basra ve Kûfe'de çok sayıda kurrâ yetiştirmiş ve hatta bunlar için devlet hazinesinden para tahsis etmişti.

İşte bu kurrâlar, hem savaşın durması hem hakemin belirlenmesi ve hem de daha sonra ortaya çıkacak olan Haricîliğin çekirdeğini oluşturmada belirleyici rol oynamışlardır.

Kurrâların çoğununun Mudar ve Rebia kabilesine mensup, bedevî alışkanlıklarına ve kabile asabiyetine bağlı, yerleşik şehir hayatına pek alışmamış göçebe aileler olduğu kabul edilmektedir. Bundan dolayı Basra ve Kûfe'deki ilk Haricîler bunlardan çıkmıştır. Kurrâlar, Kur'ân'ı sadece öğrenerek ve ezberleyerek halkın önüne çıkan daha çok gençlerden oluşan bir topluluktur.¹

Bu kurrâlar, Hz. Ali'nin halife olma sürecinde de önemli rol oynamışlar; ancak bunların çoğu, devlet yönetiminde görev almamışlardır.² Kurrâların bir kısmı bir yandan askeri seferlere katılıp savaştan önce askerleri savaşa teşvik etmişler, ateşli nutuklar atmışlar, hem de savaşlarda ön cephede savaşmışlar, diğer yandan bir iddiaya göre Sıffin savaşının durmasında etkili olmuşlardır.³

Tahkîm olayından sonra da insanların Allah adına karar veremeyeceğini iddia ederek Hz. Ali'nin saflarından ayrılmışlar ve ayrı bir grup oluşturmuşlardır. Bunlara İslam Mezhepleri Tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep olarak Hâricîler adı verilmiştir.

2.3.3.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. Âs'ın Hakem Seçilme Nedenleri

Ebû Mûsâ'nın hakem seçilmesinde hem şahsî faziletlerinin hem de siyasî faktörlerin etkili olduğu görülmektedir.

¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6/241; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 6/173; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 20 vd.

² Mustafa Öz, "Kurrâ", *DİA*, İstanbul, 2002, 26/26/445-446.

³ Wellhausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, 12-13.

Şahsî faziletlerine baktığımız zaman Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber tarafından Muaz b. Cebel ile birlikte İslâm'ı tebliğ için Yemen'e gönderilmiş, Ca'fer b. Ebî Talib ile birlikte Habeşistan'a gönderilmiş, Hz. Ömer tarafından Basra ve Kûfe'ye vali ve kadı olarak atanmış bir kişiydi. Ebû Mûsâ'nın yıllarca yürüttüğü bu görevler ve görev yaptığı yerlerdeki halkın kendisine olan sevgisi ve güveni, onun hakem olması için tercih nedeni olmuştur. Ayrıca Ebû Mûsâ'nın fitne yani en önemlisi iç savaş konusundaki hassasiyeti de, onun hakem olması konusunda tarafsız ve objektif olacağı kanaatini öne çıkarmıştır.¹

Ebû Mûsâ, kurrâ, hafız, abid ve zahid bir kişi idi. Takva sahibi olmasıyla tanınmış, dünya nimetlerine meyletmeden uzun seneler kadılık ve valilik yapmıştır. Görev yaptığı dönemlerde halka Hz. Peygamber zamanında sahâbelerin yaşadıkları sade hayatı örnek vermiştir. Allah'tan çokça hayâ etmesiyle anılmış, Allah korkusuyla ağlamanın önemini anlatmıştır. Hz. Peygamber (sav)'in Ebû Mûsâ için şöyle dua ettiği de rivayet edilmiştir, "Allahım! Abdullah b. Kays'ın günahını affeyle ve kıyamet gününde ona en güzel makamı ver."²

Ebû Mûsâ, özellikle çıkara dayalı iktidar mücadelelerinden uzak durmuş ve çevresindeki insanlara da bunları telkin etmiştir. En önemlisi iç savaş anlamındaki fitneden uzak durma konusundaki hassasiyetini bütün hayatı boyunca da devam ettirmiştir.

Siyasî faktörlere gelince Ebû Mûsâ, Yemenli idi ve Kûfe'de hatırı sayılır bir Yemenli nüfus vardı.³ Tarafsız kalma ve fitneden uzak durma ilkesinden hareketle Hz. Ali'nin yanında hiç yer almamış ve Hz. Ali'ye yapılan siyasî muhalefetin de önemli aktörlerinden birisi olmuştur.

Ayrıca Eş'âs b. Kays, Mis'ar b. Fedekî ve Zeyd b. Huseyn gibilerin başını çektiği büyük bir Iraklı grubun da özel desteğini almıştır.⁴

Amr b. Âs'ın hakem seçilmesi, tamamen onun şahsî dehası, zekâsı, azmi ve Muaviye ile olan ortak stratejik ortak çıkar anlaşmaları ile olmuştur.

¹ Ahmet Önkâl, "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem* 1/2 (2003), 39-42.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 2/381.

³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/149; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 4/198.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 2/193.

Müslüman olmadan önce ve Müslüman olduktan sonra Amr b. Âs, Arap kabilelerinin önde gelen siyaset dâhisi olarak tarihe geçmiştir. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber (sav) ile Zâtü's-Selâsil seriyesinde ordu komutanlığı gibi bir konuda pazarlık yapacak kadar özgüveni yüksek bir şahsiyettir.¹ Ayrıca yine Hz. Peygamber'e "En çok kimi seviyorsunuz..?"² sorusunu yönelterek kendisini ön plana çıkarma konusunda hırslı olduğu görülmektedir. Onun bu özelliklerini Muaviye iyi değerlendirilmiştir.

2.3.3.3. Hakemlerin Uyması Gereken Kuralların Tespiti

Tahkîm'e karar verildikten sonra taraflar, nasıl bir yol izleneceği hususunda görüşmeler yapmak için Sıffin'de bir araya gelmişler ve bir karar metni yazmışlardır.

Buna göre asıl görüşme ve toplantının o yılın Ramazan ayında (37/658) Dûmetü'l-Cendel veya Ezruh denilen mevkide yapılmasına karar verilmiştir.³ Ancak yapılacak toplantının nasıl olacağı ve diğer detaylar için bir tutanak hazırlanmasına karar verilmiş; bu tutanak, kâtiplerin ve şahitlerin huzurunda kaleme alınmış ve bir metne dönüştürülmüştür.

Bu konuda Hz. Ali, kâtip olarak Ubeydullah b. Ebî Rafi'yi, Muâviye ise Ammar b. Abbad'ı görevlendirmiştir.⁴

Anlaşma metni yazılırken de bazı anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Tahkîmnâmenin başına "Mü'minlerin emiri Ali ile..." diye yazılmasına Muaviye tarafı itiraz etmiş ve "Ey fenâ adam, o (Ali) bizim emirimiz değil. O emirimiz olsaydı onunla savaşır mıydık?" demiştir.

Hz. Ali, "Mü'minlerin emiri" ifadesini sildirmek istemiş; ancak Abdullah b. Abbas ve Ahnef b. Kays'ın, Hz. Ali'yi uyararak "Mü'minlerin emiri ifadesini silmeyiniz. Eğer bunu yaparsanız bir daha ona asla ulaşamazsınız. Bunun için insanlar birbirini doğrasalar da sakın silmeyiniz"⁵ dedikleri ve ısrarcı oldukları

¹ Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 206 vd.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/148.

³ Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, 508; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 199; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/196.

⁴ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffin*, 508; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* 3/196.

⁵ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 194.

nakledilmektedir. Ne var ki, Hz. Ali Hudeybiye Antlaşmasında Hz. Peygamber ile Mekke müşrikleri arasındaki görüşmeyi hatırlamıştır. Bu görüşmede müşriklerin ısrarı ile Hz. Peygamber (sav)'in, “Allah’ın Rasûlü Muhammed” ibaresini sildirdiğini ve “Muhammed b. Abdullah” ibaresinin yazılmasını kabul ettiğini söylemiştir. Sonuçta “Mü’minlerin Emiri” ibaresi yerine Ali b. Ebî Talib yazılmıştır.¹

İkinci sorun olarak, Şamlılar, anlaşma metninde Hz. Ali’nin adının Muâviye’den, Irak adının da Şam’dan önce yazılmasına itiraz etmişlerdir. Buna da çözüm olarak, Şamlıların metnine Muâviye ve taraftarlarının, Iraklılar’ın metnine de Hz. Ali ve taraftarlarının isminin önce yazılması kabul edilmiştir.²

Alınan kararların yazıldığı metin, farklı görüşler olmakla beraber genelde şöyle özetlenmektedir³

Tahkîmnâme (Anlaşma Metni)

Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla:

1. Bu, Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında yapılmış bir antlaşmadır.

2. Ali, Irak halkı ve müttefikleri adına aşağıdaki hususlara riâyet edeceklerini taahhüt eder.

3. Muâviye, Şam halkı ve müttefikleri adına aşağıdaki esaslara uyacaklarını taahhüt eder.

4. Hakemler Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş‘arî ve Amr b. Âs olup Fâtiha’sından hâtimesine kadar Allah’ın Kitabı ile hüküm verecekler, Kur’ân’ın dirilttiğini diriltecek, öldürdüğünü öldüreceklerdir.

5. Kur’ân’da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa âdil ve birleştirici olan Sünnet’e müracaat edeceklerdir.

¹ Ya‘kûbî, *Târîhu'l-Ya‘kûbî*, 2/189.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/306-308.

³ Minkârî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 510-511; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, 198-199; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/195.

6. Hakemler, bu ümmeti ihtilâf ve tefrikaya düşürmeden, harbe tekrar döndürmeden âdilâne karar vereceklerine söz verirler.

7. Onlar, bu esasların dışına asla çıkmayacaklar, kendi hevalarına ve çıkarlarına göre hareket etmeyeceklerdir.

8. Hakemler bu esaslar dâhilinde faaliyet göstereceklerine en büyük yemini verir, ahd-ü peymân ederler.

9. Ali ve Muâviye, hakemlerin Allah'ın Kitabı ve Rasûlünün Sünnetine göre verecekleri karara rıza göstereceklerine en büyük yemini verirler. Her iki gruptan tüm Müslümanlar da verilecek kararı itirazsız kabul edeceklerdir.

10. Ali, Muâviye ve her iki ordu mensupları, hakemlerin malları, canları ile hısım ve akrabalarının, nasıl karar verilirse verilsin emniyet içinde olacağını yeminlerle garanti ederler. Bu hususta ümmet de gereken yardımı yapmakla mükelleftir.

11. Hakemler şayet hükümlerinde Kur'ân'ın ve Sünnet'in dışına çıkarlarsa hükümlerine itibâr yoktur ve Müslümanlar onların bu şekildeki hükümlerinden berîdirler.

12. Karar, bu senenin Ramazan ayına bırakılmıştır; hakemler meşru bir sebep olmadan bu süreyi daha fazla uzatmayacaklardır.

13. Ancak hakemlerin karşılıklı rızası ile bu süre daha öne alınabilir, (gerekliyse) daha sonraya da bırakılabilir.

14. Hakemler, Kûfe ile Şam'ın tam ortasında uygun bir yerde bir araya geleceklerdir. Bu yer, Dûmetu'l-Cendel'dir.

15. Şayet Ramazan'da Dûmetu'l-Cendel'de bir araya gelinemezse ertesi yıl Ezruh'ta¹ buluşulacaktır.

¹ Ezruh, Ürdün'ün güneyindeki Maan ile eskiden Nebatiler'in başşehri olan Petra arasında yer alan ve Roma ordugâhı olarak kullanılmış bir yerleşim yeridir. Bkz. Recep Uslu, "Ezruh" *DİA*, İstanbul, 1995), 12/12/70.

16. Hakemler arzu ederlerse bir başka yerde de ictimâ edebilirler.

17. Hakemlerden biri bu arada ölürse onun yerine tarafı bir başkasını seçecektir. Bu seçilecek kişinin adalet ve takva sahibi bir zât olmasında kusur edilmeyecektir.

18. Hakemlerden her biri buluşma yerine yanlarında taraflardan 400'er kişi ile gelecektir. Bunun dışında ancak hakemlerin arzu ettiği ve uygun gördüğü kimseler orada bulunabilirler.

19. Müzâkereleri de ancak hakemlerin müsaade ettiği kimseler takip edebilirler.

20. Hakemler kararlarını verinceye kadar Ali, Muâviye ve taraftarları silahlarını bırakacaklar, asla muharebe etmeyeceklerdir.

21. Bu sebeple Irak ehli Irak'a, Şam ehli de Şam'a dönecektir.

22. Bu antlaşma şartlarına riâyet etmeyene karşı Allah'tan yardım dilenir.

23. İşbu Tahkîmnâme Hicrî 13 Safer 37 (m. 657) Çarşamba günü yazılarak aşağıda adları bulunan şahitlerin de şehâdetiyle imza altına alınmıştır.

24. Şahitler..."¹

Alınan bu kararlarda, hakemlerin yetkileri, faaliyet esasları ve bunlarla ilgili ayrıntılar belirtilmiş ancak meselenin özüne dair somut bir konu metne yazılmamıştır. Yani hakemlerin neyi konuşacakları, hangi sırayı takip edecekleri ve halifenin nasıl tespit edileceği gibi temel hususlar anlaşma metninde yazılmamıştır.²

Mısırlı düşünür Tâhâ Hüseyin, "Eğer elimizdeki bu metinler doğru ise burada diplomatik skandalların olduğu farkedilecektir. Yok, eğer bu rivayetler doğru değilse tarihin bu sayfasının nasıl karanlıkta kaldığı sorgulanmalıdır. Bu büyük ve çok

¹ Bu metin, Ahmet Önkal'ın ilgili makalesinden alınmıştır. Bkz. Önkal, "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", 43-45.

² Önkal, "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", 43-44.

önemli bir eksiklikdir”¹ demiştir.

Diğer taraftan bütün bu süreçlerde Muâviye'nin resmî olarak bir halife olma arzusu gündeme gelmemiş sadece Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması konuşulmuştur.²

Anlaşma metni hazırlandıktan sonra Eş'âs b. Kays, bu metni alarak ilk önce Şam ordusuna hitaben okumuş ve onlardan bir itiraz gelmemiştir. Daha sonra Irak ordusunu oluşturan kabilelere hitaben okuduğunda adları Ma'dan ve Ca'd olan iki genç, “Hüküm ancak Allah'ındır!” diye haykırıp Muâviye ordusunun arasına dalmışlar; Muâviye'nin çadırına geldiklerinde ise orada öldürülmüşlerdir. “Hüküm ancak Allah'ındır!” sözünün, slogan olarak ilk defa bu maktuller tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir.³

Eş'âs, Irak ordusunun huzurunda dolaşarak bu metni okudukça yer yer başka itirazlar da gündeme gelmiştir. Temimoğullarından Urve b. Üdeyye, “Allah'ın emri konusunda insanlar mı karar verecek? Hüküm ancak Allah'ındır.” diyerek Eş'âs'a saldırmış; ancak Eş'âs oradan uzaklaşmış ve sonunda olay büyümeden tatlıya bağlanmıştır.⁴

Eş'âs, anlaşma metnini okuduktan sonra durumu Hz. Ali'ye rapor ederken genel bir memnuniyetin olduğunu belirtmiştir. Ancak Şii tarihçiler, başta Minkârî olmak üzere Eş'âs'ın gerçeği gizlediğini ve Hz. Ali'ye gerçek durumu aktarmadığını nakletmişlerdir.⁵

Hz. Ali, anlaşma metnindeki bu şartlarla ilgili olarak şöyle demiştir:

¹ Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kübrâ: Ali ve Benûhu*, 2/83; Ahmet Önkâl, “Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, 45.

² Önkâl, “Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, 45.

³ Minkârî, *Vak'atü Sıffîn*, 512-513; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 199-200; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/196.

⁴ Minkârî, *Vak'atü Sıffîn*, 512-513; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 199-200; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/196.

⁵ Minkârî, *Vak'atü Sıffîn*.513 vd.

“Tayin edilen iki hakem Kur’ân’ın hayat verdiğini diriltmek, Kur’ân’ın öldürdüğünü de öldürmek için seçilmiştir. Kur’ânla birliği diriltip, ayrılığı öldüreceklerdir. Kur’ân’ı ihya etmek ona topluca sarılmaktır. Onu öldürmek ise ondan uzaklaşmaktır. Kur’ân, bizi onlara sevk ederse onlara uyarız. Onları bize sevk ederse o zaman da onlar bizlere uymalıdır.”¹

Hz. Ali’nin bu değerlendirmesini öğrenen Amr b. Âs ve arkadaşları, Hz. Ali’nin bu ayeti yorumlayışında kendilerinin Müşriklerle eşdeğer görüldüğünü söyleyerek itiraz etmişler ve bunu da kendi lehlerine ikinci bir siyasî hamle olarak kullanma yoluna gitmişlerdir.

Muâviye, Muğire b. Şu‘be’den hakemlerle görüşerek onlar hakkında bir rapor getirmesini istemiştir. Muğire, her iki tarafla görüşükten sonra; Ebû Mûsâ’nın, arkadaşını (Ali’yi) azledip onun yerine savaşa katılmamış olan birisini halife ilan edeceğini; bunun da Abdullah b. Ömer olabileceğini söylemiştir. “Amr b. Âs’a gelince zaten o, çok yakinen tanıyıp bildiğin arkadaşındır. Öyle zannediyorum ki o, hilafetin ya kendisi için ya da oğlu Abdullah için olmasını isteyecek. Senin bu işe ondan daha müstahak olduğunu düşünüyorum.” demiştir. Bu değerlendirme üzerine Muâviye endişelenmiş ve Amr’ı daha dikkatli olmaya çağırılmış ve kendisine karşı bir hata yapmama konusunda uyarmıştır.²

2.3.3.4. Hakemlerin Toplanması ve Kararlarını Açıklamaları

Hakemlerin görüşmesi için Muâviye’nin belirlediği ve liderliğini Ebü’l-A‘ver es-Sülemî veya Şurahbil b. Sımt’ın yaptığı 400 kişilik Şam heyeti, Amr b. Âs ile birlikte kararlaştırılan yere tam zamanında gelmişlerdi. Ancak Hz. Ali’nin belirlediği ve başkanlığını Kadı Şurayh b. Hânî el-Hârisî (v. 80/699) yaptığı heyet, 400 kişi ile birlikte belirlenen yere biraz gecikmeli gelmişlerdir. Heyetin içerisinde namaz kıldırmakla görevlendirilmiş olan Abdullah b. Abbas da bulunuyordu.³

Toplantı yerine gelindiğinde, hakemler Amr b. Âs ile Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin tokalaşıp birbirlerine sarıldığı ve herşeyin daha iyi olması için karşılıklı dua ettikleri ve bu görüşmelerin birkaç gün mutad bir şekilde devam ettiği rivayet edilmektedir.⁴

¹ İbn A‘sem, *Kitabü’l-Fütûh*, c. 4/197 vd.

² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyase*, 198.

³ Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, 201

⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyase*, 1/155; İbn A‘sem, *Kitabü’l-Fütûh*, 4/210; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 1988, 7/281.

Her görüşmede Amr b. Âs'ın, Ebû Mûsâ'yı güzel bir şekilde karşılayarak hürmet ve iltifatta bulunduğu ve her konuda kendisine sebkât ettiğini söylediği nakledilmektedir. Bu güzel karşılamadan sonra Amr, Ebû Mûsâ'ya: "Senin doğru olarak vereceğin ilk hüküm, vefa ehlinin lehine, vefasızlık gösterenlerin aleyhine olmalıdır." demiştir. Ebû Mûsâ, bu sözlerin ne anlama geldiğini sorduğunda, Amr: "Görmüyor musun? Muâviye ve Şam halkı, sözlerinde durdular ve kararlaştırdığımız günde (ve kararlaştırılan yere) zamanında geldiler."¹ şeklinde karşılık vermiştir. Bununla Amr, Şamlıların bu toplantıya daha ciddi bir anlam yüklediklerini ifade etmektedir. Çünkü Hz. Ali'nin heyeti toplantı yerine biraz gecikmeli gelmiştir²

Amr, konuşmasına devamla, Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü fikrini Ebû Mûsâ'ya tasdik ettirdikten sonra, Muâviye'nin Hz. Osman'ın akrabası, onun valisi ve şimdi de vasisi ve aynı zamanda müminlerin annesi Ümmü Habibe'nin de kardeşi olduğunu hatırlatarak Muâviye'nin halifeliğe daha ehil olacağını ifade etmiştir.³

Ancak Ebû Mûsâ, buna şiddetle karşı çıkarak hilafetin aile şerefi üzerine tayin edilemeyeceğini, din ve fazilet ehline ait olması gerektiğini; eğer durum onun dediği gibi olsaydı Ebrehe b. Sebbah ailesinin bu işe daha layık olabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte eğer öyle olsaydı hilafeti bu işe en layık olan Kureyş'in en faziletlisi Ebû Talib'in soyuna verirdim, diyerek⁴ Amr'a karşılık vermiştir.

Bu arada Ebû Mûsâ, Şamlıların Ali'yi, Iraklıların da Muâviye'yi istemeyeceklerini söylemiş; kendi damadı Abdullah b. Ömer'i Amr b. Âs'a tavsiye etmiştir. Amr b. Âs ise Ebû Mûsâ'ya Sa'd b. Ebû Vakkâs hakkındaki görüşünü sormuş; ancak olumlu cevap alamamış ve Abdullah b. Ömer'de ısrar etmiştir.⁵

Amr b. Âs ise, kendi oğlunu önermiş ancak Ebû Mûsâ, onun fitneye bulaştığını söyleyerek kabul etmemiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ Amr b. Âs'a, bu

¹ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 544; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/206. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/58; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 2/207; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/256; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 199; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, 4/347; Mesudî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2/407.

² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, c. 1/155; İbn A'sem, *Kitabu'l-Fütûh*, 4/210.

³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 199; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/68.

⁴ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 541; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/124; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 199. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/68.

⁵ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/408; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 2/210.

iki kişi (Ali ve Muâviye) hariç halk kimi seçerse onlara bırakalım demiş, Amr b. Âs da bu teklifi kabul etmiştir.¹

Amr b. Âs'ın, Ebû Mûsâ ile yaptığı görüşmelerde onu ikna ettiği ve kendi istediği noktaya getirdiği kabul edilmektedir. Amr, en önemli hamle olarak Muâviye'nin Hz. Osman'ın vasisi olduğunu kabul ettirmiş; daha sonra her iki halife adayını azledecekleri konusunda ortak karar aldırılmıştır. Son olarak kürsüye ilk önce Ebû Mûsâ'nın çıkması konusunda fikir birliğine varmışlardır.

Bu arada Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsâ'yı uyararak ilk önce kendisinin kürsüye çıkmamasını, ilk konuşmayı Amr'a bırakmasını ısrarla istese de Ebû Mûsâ onu dinlememiş² ve kürsüye ilk önce çıkarak Allah'a hamdettikten sonra "Ben ve Amr, bu ümmetin işinin düzeleceğine inanarak ortak bir kararda anlaştık." demiştir. Amr araya girerek "Tasdik ettim" demiştir. Ebû Mûsâ devamla; "Ey insanlar! Biz çok düşündük, tartıştık ve sonunda ümmetin geleceği ve salâhi için Ali ile Muâviye'yi azlettik. Bunun yerine sizin uygun göreceğiniz bir adayın şura ile seçilmesine karar verdik" diyerek bir kenara çekilmiştir. Böylece Ebû Mûsâ kendi müvekkilini azletmiştir.

Bu konuşmadan sonra Amr b. Âs, söz alarak: "Bu adamın söylediklerini duydunuz. O, temsilcisi olduğu kişiyi (Ali) azletti. Ben de aynı şekilde onun müvekkilini azlediyor ve temsilcisi bulunduğum Muâviye'yi nasbediyorum. Çünkü o, Osman b. Affan'ın dostu ve velisidir. O, Osman'ın hilafet makamına geçmeye daha layık ve müstahaktır."³ diyerek görüşmeyi sonlandırmıştır.

Ebû Mûsâ'nın, "Sana ne oluyor Ey Amr! Neden bana ihanet ettin, sözünde durmadın" diyerek ağır hakaretler ettiği ve onu ağızından soluyan köpeğe benzeterik ilgili ayeti okuduğu⁴; Amr'ın da kendisini "ciltler dolusu kitap taşıyan eşeğe..."⁵ benzeterik ilgili ayeti okuduğu aktarılmaktadır.⁶

¹ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 540-541; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 200; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/331-332.

² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 200; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/332.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/257; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 201; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/332.

⁴ A'raf, 7/176.

⁵ Cuma, 62/5.

⁶ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 545; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 203-204; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/208

Bazı rivayetlerde hakemlerin sarığı (veya yüzüğü) çıkardığı, bazı rivayetlerde ise sarık yerine kılıç veya yüzüklerini çıkardıkları nakledilmektedir.¹

Sonuç olarak konu ile ilgili bu rivayetlerin veya böyle aktarımların uydurma olduğunu öne sürenler de olmuştur. Ancak bu rivayetlerin doğruluğu tartışmalı da olsa; her iki hakem, kimin halife olacağı konusunda anlaşamamış ve mevcut belirsiz durum olduğu gibi devam etmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ise, bütün hayatı boyunca hassasiyetle devam ettirmeye çalıştığı "*fitneden uzak durma ve tarafsız kalma*" ilkesini burada da sürdürmüştür.

2.3.3.5. Hakemlerin Kararları ve Sonraki Gelişmeler

Bu kararın açıklanmasından sonra başta Hz. Ali ve yakın çevresi olmak üzere Iraklılar, bu karara büyük bir tepki göstermişlerdir. Abdullah b. Abbas öfkeyle Ebû Mûsâ'ya hitaben "*Suç senin değil, başkasındır. Asıl suç, seni bu makama getiren kimsenindir*" diyerek tepkisini ortaya koymuştur.

Ebû Mûsâ ise Amr b. Âs'ın sözünde durmadığını söyleyerek yapılacak bir şeyin olmadığını ifade etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs da bu durumdan rahatsız olduğunu Ebû Mûsâ'ya iletmiştir. Abdurrahman b. Ebi Bekr ise "*Keşke Ebû Mûsâ bu günden evvel ölüp gitseydi. (O zaman) bu iş bu günden daha hayırlı olurdu*" diyerek tepkisini dile getirmiştir.²

Bunun üzerine Hz. Ali'nin öncü birliklerinin komutanlığını yapan Şüreyh b. Hânî, Amr b. Âs'ın üzerine yürüyerek onu kırbaçlamış; Amr b. Âs'ın oğlu da Şüreyh'i kırbaçlamış; kalabalıklar, durum daha büyümeden müdahale ederek ortamı sakinleştirmişlerdir.³

Toplantının bitip dağılmasından sonra Amr b. Âs Şam'a Muâviye'nin yanına giderek onu halife selamı ile selâmlamış; Ebû Mûsâ ise Hz. Ali'ye görünmeden Mekke'ye gitmiş ve hayatı boyunca Hz. Ali ile yüz yüze gelmeyeceğine yemin etmiştir.⁴

¹ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/90; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/125; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/71; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/208.

² İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/348; Wellhausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, 43.

³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 3/125; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 202; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. 5/71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. 3/333.

⁴ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, c. 2/410.

Hz. Ali de bu kararı geçersiz sayarak Muâviye ile savaşa devam edeceğini ifade etmiştir¹

Haricîler, Tahkîm'e karar verildikten hemen sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak yeni bir hareket başlattılar. Hz. Ali ise bir yandan Muaviye ile bir yandan da kendisinden ayrılan bu Haricî grupla uğraşmaya başladı. Öncelikle bu Haricî grubu ikna etmesi gerekiyordu ve onları ikna turlarına çıktı. Muâviye ise bu süreci fırsata çevirerek kısa sürede toplanmaya ve ordusunu daha da güçlendirmeye çalıştı.²

Sonuç olarak hakem olayı, Müslümanlar arasındaki problemleri çözmek yerine işleri daha da karmaşık hale getirerek çıkmaza sokmuş; savaşı kaybetmek üzere olduğu iddia edilen Muâviye'yi zafere götürmüş ve bir bakıma saltanatın kapısını açmıştır.

¹ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 4/348; Wellhausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, 43.

² Minkârî, *Vak'atü's-Siffîn*, 546

2.4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: HAKEM OLAYINA YÖN VEREN ŞAHSİYETLER

Bu bölümde Hakem Olayına yön veren başta Ebû Mûsâ el-Eş'ârî olmak üzere Amr b. Âs ile Muaviye b. Ebî Süfyan'ın bu süreçteki rolleri ve izledikleri metotların İslâm Mezhepler Tarihinin şekillenmesine olan etkileri üzerinde durulmuştur.

2.4.1. Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (v.662)

2.4.1.1. Hayatı, Müslüman Oluşu ve İlmî Hayatı

Yemen'in Eş'ar kabilesine mensup olan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin asıl adı Abdullah b. Kays'dır. Hz. Peygamber'in (sav) amcası Abbas'ın torunu Ümmü Külsüm bint el-Fadl ile olan evliliğinden Mûsâ isminde bir oğlu olmuş, künyesini bu oğlundan almıştır.¹

Ebû Mûsâ'nın mensup olduğu Eş'ar kabilesinin Yemen'in Zebid şehri çevresinde yaşayan güçlü, saygın, siyaset ve ticaretle uğraşan büyük bir kabile olduğu kabul edilmektedir.² Ebrehe Kâbe'yi yıkmak için hazırladığı orduda bu kabilenin ileri gelenlerine yer vermiş ve sözcü olarak Ebû Mûsâ'nın kabilesinin reisini seçmiştir. Bu kabile reisi, Ebrehe adına Abdulmuttalib'e gitmiş ve onu Ebrehe'nin huzuruna çağırmıştır.³

Bu anlamda Yemen, hem din hem kültür bakımından çok zengin ve kozmopolit bir bölge olup aynı zamanda coğrafi özelliğinden dolayı da stratejik bir öneme sahiptir.⁴

Ebû Mûsâ'nın, nerede ve ne zaman Müslüman olduğu ile ilgili farklı rivayetler vardır.

Bazı tarihçilere göre Yemen'de Müslüman olmuş, daha sonra Mekke'ye

¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 6/269.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/105-106, 357; 7/434; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/978; İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 4/211; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 46.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 3/302.

⁴ Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hayatı ve Kişiliği*, 16-17.

gelmiş¹ veya Milâdi 628 yılında Hayber'in fethine yakın Mekke'ye geldikten sonra müslüman olmuştur. Başka bir rivayete göre Müslüman olmak için bir heyetle beraber Hz. Peygamber'in (sav) yanına gelmek için yola çıkmış; ancak Kızıldeniz'den geçerken bindikleri geminin rotası fırtına nedeniyle Habeşistan'a doğru yönelmiş ve böylece orada bir müddet kalmıştır.²

Ebû Mûsâ, kendisinin aktardığı bir rivayette: “Resûlullah, bize amcası oğlu Ca'fer b. Ebî Tâlip ile birlikte Habeşistân'a Necâşi'nin topraklarına gitmemizi emretti” demektedir.³ Bu rivayete göre Ebû Mûsâ'nın hicretten çok önce Mekke döneminde Müslüman olduğu ve Hz. Peygamber (sav)'ın emriyle Habeşistan'a gönderildiği anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ, Hicretten sonraki bütün gazalara katılmış, Hz. Peygamber (sav)'in meclislerinde bulunmuş ve sohbetlerine katılmıştır. Ebû Mûsâ, 52/672 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.⁴

Ebû Mûsâ'nın, Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'den öğrendiği ve ezberlediği bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'i okuyuşunun güzelliğinden dolayı herkesin sesine hayran kaldığı da bilinen bir husustur. Hatta Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okumasından dolayı ona Hz. Dâvûd'un sesine benzeyen güzel bir ses verildiğini söylemiş, bu nedenle kendisine “Şeyhü'l-Kurrâ” lakabı verilmiştir.⁵

Hiz. Peygamber zamanında fetva veren sahâbeler arasında Ebû Mûsâ da bulunmaktadır. Ebû Mûsâ, fetva vermekle ilgili “Gerçek, gün ışığı gibi ortaya çıkmadan bir hâkimin hüküm vermesi doğru değildir” demiştir.⁶

¹ İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 1/241; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 1/204.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/106; Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, *Meğâzî*, s. 38; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/980.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/98. Ca'fer b. Ebû Talib, bi'setin beşinci senesinde Habeşistan'a oraya hicret eden ve hicret edecek olan Müslümanlara liderlik ve rehberlik yapmak ve Kral Necâşi'nin himayesini sağlamak amacıyla eşi ile birlikte gitmiştir. Ebû Mûsâ'nın bu rivayetinden anlaşıldığına göre Ca'fer b. Ebû Talib ile oraya birlikte gitmişler. Aynı dönemde Amr b. Âs'ın da müşriklerin kararlaştırması sonucu Habeşistan'a giderek Kral Necâşi'ye sığınan Müslümanları geri almak için görevlendirilmiş olduğunu görüyoruz. Muhtemelen Amr b. Âs ile Ebû Mûsâ aynı dönemde orada bulunmuş olabilirler.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 6/116; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/980.

⁵ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 31.

⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, 32/21-22; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, ts., 1/23.

Hasan-ı Basrî, Ebû Mûsâ'yı Basra'da halka Kur'ân-ı Kerîm ve fikh öğrettiğini söyleyerek Basra'ya gelen en hayırlı kişi olarak tavsif etmiştir.¹

2.4.1.2. Askerî, Siyasî ve İdarî Hayatı

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber dönemindeki bazı gazve ve seriyyelere katılmış; amcası Ebû Âmir el-Eş'arî'nin kumanda ettiği Huneyn Gazvesi'ndeki bir birlikte bulunmuştur. Amcası Ebû Âmir şehid düşünce kumandayı Ebû Mûsâ'ya bırakmış ve bu sebeple o da Hz. Peygamber'den dua almıştır. Hz. Peygamber, Vedâ haccından önce Ebû Mûsâ'yı zekât âmili olarak görevlendirmiştir. Ebû Mûsâ, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ridde olaylarında savaşmış ve sonrasında ise Suriye fetihlerinde görev almıştır.²

2.4.1.2.1. Hz. Ömer Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı Basra'ya hem vali ve hem de kadı olarak atamıştır. Bu görevinin verdiği imkânları halkın refahı için kullanmış, beytül mâle bol miktarda para akışına vesile olmuştur.³ Basra'da kendi adıyla anılan Ebû Mûsâ el-Eş'arî Kanalı'nı açarak o bölgenin su ihtiyacını karşılamıştır.⁴ Bazı şehirlerin fethinde görev almış, Ahvaz ve İsfahan'ı fethetmiş, Tüster'de İran ordusunu kuşatmış, Hürmüzân'ı esir alarak Medine'ye göndermiştir.

Ebû Mûsâ, Basra'da bazı Müslümanlar tarafından öldürülen Mecûsiler için halifeye mektup yazmış, cevap olarak köle diyetini esas alması gerektiğini Hz. Ömer'den öğrenmiştir. Ebû Mûsâ'nın halifeye yazdığı mektuplardan biri de vergi konusunda nasıl bir uygulama yapması gerektiğini sormak içindir. Halife ona cevaben Kûfe'deki uygulamanın aynısını tavsiye ederek, Basra'daki vergileri düzenlemesini istemiştir. Daha sonra Ebû Mûsâ da toprakları ölçtürmüş, alınan verime göre vergi koymuştur.⁵

Hz. Ömer, İslâm Devletinde kurumsallaşma çalışmaları yapmış ve valilerine

¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/390.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/389.

³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 300, 308, 338, 341, 348, 366, 390.

⁴ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 348.

⁵ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 348.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/152.

sürekli mektuplar göndererek onları devlet yönetimi hakkında bilgilendirmiştir. Halifelîği döneminde Ebû Mûsâ'yla da karşılıklı hukukî konularda mektup teatisinde bulunmuştur. Bu mektuplar İslâm hukukunda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹

Bu mektuplarda Kitap ve Sünnet'te bulunmayan konularda kıyas uygulaması, yalancı olduğu kesin olmadıkça tüm Müslümanların şahitliğinin kabul edilmesi gibi daha pek çok konulardan bahsedilmiştir.

Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ömer'in devlet teşkilatındaki icraatlarının sistemleşmesinde rolü olmuştur. Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'e, "Bize tarihsiz mektuplar gönderiyorsunuz" demiş ve Hz. Ömer de bunun üzerine bir şûra toplamış ve sonucunda hicrî takvimi oluşturmuştur.² Ebû Mûsâ'nın bu girişimi sayesinde bu tarihten sonra resmî yazışmalarda hicrî takvim kullanılmaya başlanmıştır.³

O dönemde Hicaz bölgesinde bir kıtlık ve kuraklık meydana gelmiştir. Hz. Ömer, emrindeki tüm valilere haber göndererek Hicaz Bölgesine erzak yardımında bulunmalarını emretmiştir. Ebû Mûsâ bunun üzerine o bölgeye bolca erzak göndermiş, aynı zamanda kıtlık için toplu bir şekilde yağmur duasına çıkılmasını önermiştir.⁴

Ebû Mûsâ sayısı yüzleri bulan öğrencilere Kur'ân-ı Kerîm ve fıkıh öğretmiştir. Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'den bu öğrencilere beytül mâlden yardım talep etmiş, Hz. Ömer de bu yardımları göndermiştir. Ancak öğrencilerin sayısı artınca Ebû Mûsâ, tekrar yardım istemiş bunun üzerine Hz. Ömer, bu işin suiistimal edileceğini düşünerek yardımı kesmiştir.

Hz. Ömer, bazen Basra valisi Ebû Mûsâ'yı yönetim konularını görüşmek üzere yanına çağırılmış; bu görüşmelerden birisinde hakkında yapılan şikâyet üzerine sorguya çekmiştir.⁵

¹ Bu mektupla ilgili detaylı değerlendirme için bkz. İbn A'sem, *el-Fütûh*, çev. Mehmet Cevher Saduk, 2/271.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 1/10.

³ Halife b. Hayyât, *et-Tarih*, 75-76; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 10/321; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/388.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 3/151,165.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 2/556.

Ebû Mûsâ'nın halifeyle en olumsuz görüşmesi onun halifenin eşine hediye vermesi üzerine yaşanmıştır. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya niçin kendi hanımlarına hediye verdiğini sormuş ve hediye edilen elbiselik kumaşı sert bir dille kendisine iade ederek bu hediyeye ihtiyaçları olmadığını söylemiştir.¹

Aralarında geçen bir başka görüşmede Ebû Mûsâ, halife Hz. Ömer'in evine gelmiş, izin istemek için üç kez selam vermiş, karşılığında bir ses duymayınca geri gitmiştir. Daha sonra Halife Ebû Mûsâ'yı çağırarak neden beklemediğini sorduğunda Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'in (sav), "*Biriniz bir eve girmek istediği zaman kapıda üç kere selam versin, cevap alamazsa dönsün!*" hadisini aktarmıştır. Hz. Ömer de, "Ya bunun hakkında bana delil getirirsin, ya da yapacağımı yaparım." diyerek ondan şahit getirmesini istemiştir. Ebû Mûsâ da şahit olarak Übeyy b. Ka'b'ı getirmiş bunun üzerine halife ona bir şey dememiştir.²

Bu dönemlerde valilerin bir görevi de Müslüman olanlara Kur'an'ı Kerim'i öğretmek olduğu için Kurrâ'dan olduğu kabul edilen Ebû Mûsâ, Basra mescidinde halka Kur'an-ı Kerim dersleri de vermiştir. Halife Hz. Ömer de Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin güzel sesiyle Kur'an-ı Kerim okuyuşunu beğenir ve onu dinlerdi. Ebû Mûsâ, Basra valiliğine atandığında Irak'ta İslâm fetihlerine de katılmıştır.³

Hicretin 22. Senesinde Kûfe halkının, Ammâr b. Yâsir'nin idarecilikte yetersiz olduğunu ileri sürmeleri üzerine Hz. Ömer, durumu yerinde inceledikten sonra Ammâr b. Yâsir'i valilik görevinden almış ve onun yerine Basra valisi Ebû Mûsâ'yı vali olarak atamıştır.⁴

Kûfe'de bir süre vali olarak görev yapan Ebû Mûsâ, işleri yoluna koymaya çalışırken, kendi kölesi pazarda ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Bu durumun kendi ticaretlerine zarar verdiğini düşünen Kûfeliler, bunu Hz. Ömer'e şikayet etmişlerdir. Hz. Ömer bu şikâyet üzerine tekrar Ebû Mûsâ'yı Kûfe'den alarak Basra'ya vali olarak göndermiş; onun yerine de Muğire b. Şu'be'yi atamıştır. Böylece Hz. Ömer'in şehadetine kadar Basra'da Ebû Mûsâ; Kûfe'de ise Muğire b. Şu'be vali olarak kalmıştır.⁵

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 3/308-309; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 10/362;

² Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh, İsti'zân*, 13; İ'tisâm, 22.

³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 307.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/163/164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 3/32.

⁵ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/138; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/79.

2.4.1.2.2. Hz. Osman Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş‘arî

Hz. Osman, Hz. Ömer’in vasiyeti üzerine ilk dört yıl Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’yi görevden almamış; Hz. Ömer’in vasiyetine uyararak diğer valilerin de görev sürelerini bir yıl uzatmıştır.¹ Ebû Mûsâ, Basra ve Kûfe’de belirli aralıklarla yaklaşık on bir yıl vali olarak görev yapmıştır.² Ayrıca Ebû Mûsâ, Kûfe ve Basra’da valilik ve kadılık görevlerini birlikte yürütmüştür.³

Ebû Mûsâ, Basra valiliğini yürütürken Ziyâd b. Ebîh’i⁴ kendisine kâtip olarak görevlendirmiştir. Kendisinden sonra da Ziyâd b. Ebîh, yerine gelen tüm valilerin kâtipliğini yapmıştır.⁵ Ebû Mûsâ, uzun süre valilik görevinde bulunduktan sonra Hz. Osman tarafından görevden alınmış (29/649-650), yerine Emevî ailesinden Abdullah b. Amir b. Küreyz b. Rabîa’yı atamıştır.⁶

Ebû Mûsâ’nın azledilmesi ve yerine Abdullah b. Amir’in vali olarak atanmasının nedeni olarak şu olay nakledilmektedir:

Müslümanların hâkimiyeti altında olan İzeç⁷ ve bölgedeki Kürt kabileleri, Hz. Osman’ın hilafetinin üçüncü yılında isyan etmiş; isyanı bastırmak üzere hazırlıklara başlayan vali Ebû Mûsâ da, halkı cihada çağırarak ve yaya olarak sefere çıkmalarının daha hayırlı olacağını söylemiştir. Ancak sefere çıkma hazırlığı yapan Ebû Mûsâ, eşyalarını kırk katıra yüklemiştir. Onun bu halini gören halk; kendilerinin yaya, valinin ise bu şekilde yüklü ve atlı olduğunu görünce itiraz etmişlerdir.

Ebû Mûsâ da bu itirazdan dolayı halkı azarlamış, bunun üzerine Basra halkı, durumu halifeye bir heyetle bildirmişlerdir. Halife de bunun üzerine Ebû Mûsâ’yı görevden almış, onun yerine Abdullah b. Amir’i vali olarak Basra’ya atamıştır (29/649-650). Ebû Mûsâ da Basra halkına “*Size haraç toplayan, mal biriktiren birisi geliyor*” sözleri ile serzenişte bulunmuştur.⁸

¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 1988, 7/60; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2/391.

² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh* 3/99.

³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 179.

⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 6/218; Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eş‘arîf*, 4/196-197.

⁵ Muhammed b. Habîb, *Kitâbü el-Muhabber*, 378 vd.

⁶ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/166; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh* 3/99; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 7/154.

⁷ İzeç: Horasan ile İsbahân arasında yer alan bölgenin en büyük bir şehridir. Yâkût el-Hâmevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/288-289.

⁸ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/166; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/265-266.

Ebû Mûsâ, Basra valiliğinden alınca Kûfe'ye yerleşmiş ve Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de kendisini ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış; özellikle Abdullah b. Mes'ud'dan da ders almıştır.

Hiz. Osman valilerle toplantı yapmak için bütün valileri Medine'ye çağırmişti. Kûfeliler, toplantıdan dönen Kûfe valisi Saîd b. el-Âs'ın şehre girmesine izin vermemişler ve tekrar Ebû Mûsâ'yı vali olarak istemişlerdir. Bunun üzerine Hiz. Osman, hicrî 34'de (654-655) Saîd b. Âs'ı azlettikten sonra Ebû Mûsâ'yı tekrar Kûfe'ye vali olarak atamıştır. Hiz. Osman şehit edildiğinde Ebû Mûsâ, Kûfe'de valilik görevine devam etmekteydi.¹

Ebû Mûsâ, Hiz. Osman'ın son dönemlerinde halkın isyan etmesi üzerine Kûfe halkını sükûnete çağırarak isyana katılmalarına izin vermemiştir. Mısır'dan gelen isyancılara engel olmak için de Ka'ka' b. Amr et-Temîmî komutasında bir birlik göndermiştir. Ne var ki bu birlik Medine'ye varmadan Hiz. Osman şehit edilmiştir.²

2.4.1.2.3. Hiz. Ali Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Ebû Mûsâ, Kûfe valisi iken Hiz. Ali Cemel ashabına karşı hazırlık yapmış ve Kûfe halkının desteğini istemiştir. Bu sebeple gönderdiği elçiler Ebû Mûsâ'ya Hiz. Ali'ye katılma meselesini sorduklarında Ebû Mûsâ: "Ahiret için oturmak, dünya için savaşa katılmaktan daha hayırlıdır, siz istediğinizi seçin!"³ deyince Kûfe halkı, Hiz. Ali'nin çağrısına olumlu cevap vermemiştir. Hiz. Ali, Ebû Mûsâ'nın bu tavrının halifeye isyan niteliği taşıdığını düşünerek ısrarla mektup ve elçiler göndererek onun ya biat etmesini ya da valilikten istifa etmesini istemiştir. Hiz. Ali'nin gönderdiği elçiler, Ebû Mûsâ'ya Hiz. Ali'nin talebini iletince; Ebû Mûsâ onlara şöyle karşılık vermiştir: "Vallahi Osman'a yapılan biat benim ve arkadaşınızın boynundadır. Biz Osman'ın katli işini halletmedikçe ikinci bir savaşa girmeyiz."⁴

Ebû Mûsâ, Cemel Savaşı öncesi Hiz. Ali'nin gönderdiği elçilerin baskıları sonucu Hiz. Ali'ye biat ederek "eman" dilemiş; Hiz. Ali de, kendisine "eman" vermekle beraber ona hiçbir zaman güvenmemiştir.⁵

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 1/10.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/352, 385, 395; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/180.

³ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vak'atü'l-Cemel*, 47.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/561.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/51; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 318.

2.4.2. Amr b. Âs (573-664)

Amr b. Âs, 573 veya 574 yıllarında Mekke’de doğmuştur. Amr b. Âs’ın kabilesi Kureyş’in güçlü ailelerinden Sehmoğulları’dır. Amr’ın babası Âs b. Vail önemli bir tüccardır. Amr, babasının yanında bir diplomat gibi iyi yetişmiş, Mekke ve çevre bölgelerde siyasî ve ticarî alanda yaptığı işler ve seyahatler sayesinde önemli bir konuma sahip olmuştur.¹ Diğer taraftan Yâsîn suresinin son ayetlerinde geçen “... çürümüş kemikleri kim diriltecek?..”² ayetlerinin nüzûl sebebinin Amr’ın babası Âs b. Vail olduğu rivayet edilmektedir.³

Amr b. Âs; Arap dâhilerinin önde geleni, savaşçı, diplomat, hırslı, azimli, kararlı ve babasının gücü, serveti ve şöhretiyle övünen ve bu nedenle de yer yer tepki çeken bir şahsiyettir. Amr, tepki çeken bu tavrını kısmen Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında da devam ettirmiştir.⁴

Amr b. Âs, Uhud ve Hendek savaşlarında Müslümanları yok edebilmek için önemli görevlerde bulunmuş; Bedir savaşında ise Ebû Süfyân komutasında hareket eden kervanda bulunduğu için savaşa katılamamıştır.⁵

Amr b. Âs, Müslüman olmadan önce ticaret amacıyla defalarca Habeşistan’a gitmiş ve Kral Necâşi ile özel dostluklar kurmuştur. Bunu bilen Mekkeli müşrikler, Habeşistân’a hicret eden Müslümanların Habeşistan’dan kovulması veya rehin olarak teslim edilmesi için Amr b. Âs ve Abdullah b. Ebî Rebîa’yı Habeşistân’a gitmek için görevlendirmişlerdir. Bu ikisi, yanlarına bolca aldıkları hediyeleri Kral’a takdim ettikten sonra geliş sebeplerini açıklamışlardır.⁶

Buna göre Amr b. Âs Necâşi’ye, Mekke’den ayrılıp Habeşistan’a yerleşen Müslümanların kendi dinlerinden ayrıldıklarını ve Kralın dinine de girmediklerini yani Hristiyan olmadıklarını; bu kişilerin yeni bir din icat ettiklerini, bu sebeple onları geri Mekke’ye götürmek için görevlendirildiklerini ifade etmiştir. Ancak Kral, Amr b. Âs’ın bu teklifini hemen kabul etmeyerek ülkesine sığınan insanları da dinlemek istemiş; bunun üzerine Ca’fer b. Ebî Tâlib’i çağırarak İslâmiyet hakkında bilgi vermesini istemiştir.

¹ Hasan İbrahim Hasan, *Tarîhu’l-İslâm*, 39-41.

² Yasin, 36/77-80.

³ Taberî, *Tefsîru’t-Tâberî (Câmiu’l-Beyân an Te’vîli âyi’l-Kur’ân)*, 19/486.

⁴ Mahmud Abbas Akkad, *Amr b. Âs*, 16.

⁵ İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 2/249; Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 1/288.

⁶ İbn İshâk, *Siyeru İbn İshâk*, 194; İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 1/360-361.

Ca'fer "İslâm, putlara tapmayı, günah işlemeyi, başkasına zarar vermeyi yasaklamış; iyilik yapmayı, sadece Allah'a ibadet etmeyi, sadaka vermeyi ve oruç tutmayı emretmiştir. Biz İslâm'a inandığımız için kendi yerimizden ve yurdumuzdan edildik ve canımızı kurtarmak için size, ülkenize sığındık..." şeklinde detaylı bir açıklama yapmıştır.¹

Bunun üzerine Kral, Ca'fer'e Hz. Peygamber'in (sav) getirdiği mesajdan bir örnek okumasını istemiştir. Ca'fer, Meryem sûresinin ilk ayetlerini okuyunca Kral ve yanındakiler bu ayetlerin Hz. İsa'ya gelen mesajla aynı kaynaktan olduğunu söyleyerek ağlamaya başlamışlardır. Necâşî, Amr b. Âs'a ülkesine sığınanları kendisine teslim etmeyeceğini söyleyerek onu göndermiştir.²

Eli boş dönen Amr, bir süre sonra tekrar Habeşistân'a gitmiş ve Kral Necâşî'nin Hristiyan kimliğinden yararlanarak Müslümanların Hz. İsa hakkında iyi düşünmediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Kral, tekrar Ca'fer'i huzuruna çağırarak bu durumu kendisine sormuş; Ca'fer ise, İslâm'a göre Hz. İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna inandıklarını, Hz. İsa'nın bâkire Meryem'den doğmuş olduğunu kabul ettiklerini söylemiştir. Kral, Ca'fer'in bu açıklamalarından memnun kalmış ve misafirlerini Amr'a vermeyeceğini söylemiş ve Amr'ın getirdiği hediyeleri de iade ederek onu geri göndermiştir.³

2.4.2.1. Amr b. Âs'ın Müslüman Oluşu

Amr, Mekke'nin fethinin yaklaştığı yıllara kadar müşriklerin safında aktif bulunmuş ve Müslümanlara karşı savaşmıştır. Ancak müşrikler, Hendek savaşında yenilgiye uğrayınca; Medine'nin Müslümanlar tarafından fethinin yaklaştığını anlayan Amr, siyasetten uzaklaşmış, babasından kalan Taif'teki çiftliğine dönerek bir süre beklemeyi tercih etmiştir.⁴

Amr'ın Hz. Peygamber'e meylettğini düşünmeye başlayan Kureyşliler Amr'a bir adam göndererek fikrini sormuşlar. Amr da: "...İyinin iyiliğinin karşılığını, kötünün de kötülüğünün karşılığını görmek üzere öldükten sonra dirilecekleri

¹ İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 1/362.

² İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 1/262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/55.

³ İbn İshâk, *Siyeru İbn İshâk*, 196-197; İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 1/363; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 271.

⁴ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2/471-472; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/59

hakkında Muhammed'in söylemiş olduğu şeyin gerçekliği içime ve kalbime sindikten sonra herhalde başka şeyler üzerinde direnip durmakta hayır yoktur"¹ diyerek niyetini ifade etmiştir.

Bu dönemde kararsız kalan ve nasıl bir tercihte bulunacağını kestiremeyen Amr, Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi durumunda bunun kendisi için iyi olmayacağını düşünerek Habeşistân'a gitmeyi kararlaştırmıştır. Eğer Mekke Müslümanlar tarafından fethedilirse Habeşistân'da kalmayı; eğer Müslümanlar kaybederlerse Mekke'ye dönmeyi planlamıştır.

Amr, bu düşüncesini bazı Mekkelilerle paylaşmış ve onlar da bu teklifi uygun görünce birlikte Habeşistân'a gitmişlerdir. Amr, Kral'ın huzuruna çıktığında, Hz. Peygamber'in (sav) gönderdiği elçi Amr b. Ümeyye ed-Damrî de Necâşi ile görüşmekteydi. Buna şaşırarak Amr b. Âs, bu elçinin, savaşta kendi akrabalarını öldürdüğünü, buna karşılık Amr b. Ümeyye'nin kendilerine teslim edilmesini istedi.

Bu teklife son derece öfkelenen Kral, Hz. Mûsâ'ya gelmiş olan Nâmûs-u Ekber'in kendisine geldiği bir adamın elçisini ona veremeyeceğini söyleyerek tepki gösterdi. Bunu anlamayan Amr, Kral'a ne demek istediğini sormuş; Kral da Hz. Peygamber'in (sav) hak üzere olduğunu ve ona karşı gelenlere galip geleceğini; nitekim Hz. Mûsâ'nın da Firavun ve askerlerine galip geldiğini söyleyerek adeta Müşriklerin akibeti konusunu Amr'a hissettirmiştir. Bu gelişme üzerine Amr, Kral Necâşi'ye İslâm adına biat alıp almayacağını sormuş; Kral da olumlu cevap vermiş ve Amr'ın biatını kabul etmiştir. Ne var ki Amr, bu durumu birlikte Habeşistân'a geldiği arkadaşlarından gizlemiş ve hemen Mekke'ye dönmüştür.

Amr b. Âs Mekke'ye geldiğinde yolda Hâlid b. Velid'e söylemiş, ayrıca Osman b. Talha'yı da yanlarına alarak üçü Hz. Peygamber (sav)'in huzuruna çıkmışlar. Hz. Peygamber bu duruma sevinerek “*Mekke ciğerparelerini kucağımıza attı*” demiştir.² Amr b. Âs, Hz. Peygamber'e geçmişte işlediği günahlarının affedilmesi şartıyla Müslüman olacağını ifade etmiştir. Hz. Peygamber de Müslüman olduktan sonra geçmiş günahların affedileceğini söylemiş, bunun üzerine Amr Müslümanlığını ilan etmiştir.³

¹ İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's- Sahâbe*, 3/3.

² Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 2/743-744; İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 3/222; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/1034.

³ İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 3/67; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/254; 7/493.

Müsteşrik Leone Caetani, Amr b. Âs ve Hâlid b. Velid'in İslam'a gerçekten inanarak değil siyasî sebeplerle şan ve şöhret kazanmak için girdiklerini iddia etmiştir.¹ Ancak bazı araştırmacılar, Halid b. Velid ile Amr b. Âs'ın Müslümanlığını böyle basite indirgemenin haksızlık olacağını; onların şöhret ve paraya ihtiyacı olmadığını, tam tersine İslâm'dan önceki hayatlarında hepsine sahip oldukları halde İslâmiyet için bu imkânlarını kendi istekleriyle bıraktıklarını ifade etmektedirler.² Sonuç olarak Amr b. Âs ve onun gibi geç Müslüman olan şahsiyetlerin dünyevî gayelerle Müslüman olduklarını iddia etmek maksatlı ve temelsiz bir iddia olur.³

2.4.2.2. Askerî, Siyasî ve İdârî Hayatı

Hiz. Peygamber Benî Cüzâm kabilesinin bulunduğu topraklarda güvenliği sağlamak ve gelecek saldırıları engellemek için Amr b. Âs'ın komutasında üç yüz kişilik bir seriyye göndermiştir. Buna Zâtüsselâsil Seriyyesi adı verilmiştir (M. 629).

Amr'ın komutan olduğu bu seriyyede Âmir b. Rebîa, Suheyb b. Sinân, Saîd b. Zeyd, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Üseyd b. Hudayr, Abbâd b. Bişr, Seleme b. Selâm ve Sa'd b. Ubâde gibi muhacir ve ensarın ileri gelen sahabeler bulunmaktaydı. Ancak Amr, Hiz. Peygamber'den yardımcı bir birlik göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın komutasında içlerinde Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer gibi önde gelen sahabelerin de bulunduğu bir birlik göndermiştir.⁴

Hiz. Peygamber, Amr b. Âs'ın birliğine yardım için gönderdiği birliğin komutanı Ebû Ubeyde'ye Amr b. Âs ile bir anlaşmazlığa düşmemesi konusunda onu uyarmıştır. Bu birlik Amr'ın bulunduğu yere varınca kimin komutan olacağı konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Ancak Amr geri adım atmayınca Ebû Ubeyde, Hiz. Peygamber'in (sav) Amr ile tartışmaması tavsiyesine uyararak Amr b. Âs'ın komutanlığını kabul etmiştir.⁵

¹ Leone Caetani, *İslam Tarihi*, 3/152 vd.

² Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 57.

³ Hasan İbrahim Hasan, *Tarîhu'l-İslâm*, 52.

⁴ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2/770. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 2/231; ayrıca bkz, Elşad Mahmudov, "Zâtüsselâsil Seriyyesi", *DİA*, İstanbul, 44/153-154.

⁵ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2/771; İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 4/270; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 3/32.

Amr b. Âs, böylece Hz. Peygamber dönemindeki en önemli görevini kendi ısrarları ve kendi verdiği karar sonucunda Zâtüsselâsil gazvesinde komutanlık yaparak yerine getirmiştir. Bu görev dönüşünde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahabelerin bulunduğu orduya komutanlık yapmak, ona kendini önemli bir şahsiyet gibi hissettirmiş olacak ki Amr b. Âs, Hz. Peygamber'e en çok kimi sevdiğini sormuştur. Hz. Peygamber ise ilk önce Âişe cevabını verince erkeklerden kimi sevdiğini sormuş, bu defa da Ebû Bekir cevabını almıştır. Amr aynı soruyu tekrar sormuş, Hz. Peygamber de Hz. Ömer'den başlayarak ashâbın önde gelenlerini sayınca kendi isminin sona kalacağını düşünerek sormayı bırakmıştır.¹

Hz. Peygamber, zekâtın farz kılınmasından sonra Müslümanların sahip oldukları topraklara zekât vergisi koymuştur.² Her bir bölgeye ayrı birer zekât memuru görevlendirirken Gatafanlılar'ın zekâtlarını toplaması için de Amr b. Âs'ı görevlendirmiştir.³

Amr b. Âs, iyi derecede okuma yazma bildiği için Hz. Peygamber tarafından kâtip olarak da görevlendirilmiştir. Kâtipler hem inen ayetleri yazıyor hem de resmî yazışmalarda görev alırken Amr'ın Hz. Peygamber'in (sav) huzurunda vahiy yazdığına dair bir kayda rastlanmadığı, vahiy kâtibi olarak değil de sadece kâtiplik yaptığı rivayet edilmektedir.⁴

Hz. Peygamber çevre ülkelerin krallarına o ülkeyi ve idarecilerini tanıyan elçiler göndererek İslâm'a davet etmiştir. Bu vesileyle Amr b. Âs daha önce defalarca gittiği Umman'a, idarecileri ve halkını İslam'a davet etmesi amacıyla gönderilmiştir. Beraberinde de Ebû Zeyd el-Ensârî dinî bilgileri öğretmesi amacıyla görevlendirilmiştir.⁵ O sene görevlendirilen bütün elçiler sadece davet mektubunu ulaştırmakla mükellef iken Amr'ın diğer elçilerden farklı olarak birçok görevi daha bulunmaktadır. Ummanlılar İslam'a girerse Amr b. Âs o bölgenin bazı idarî görevlerini üstlenecek, zenginlerden sadaka alıp fakirlerine dağıtacak, Mecûsîlerden cizye alacak, Müslümanların aralarındaki davaları çözecek yani bir nevi valilik görevini de ifa edecekti.

¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 8/ Kitâbü'l-Meğâzî, 63.

² İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, 4/243; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 2/205.

³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 517.

⁴ Ahmed Abdurrahman İsa, *Küttabu'l-Vahy*, 369.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 1/262; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/530.

Amr, Umman'da Hz. Peygamber'in (sav) verdiği görevleri başarıyla yerine getirmiş; Umman halkı kendisinden oldukça memnun kalmış hatta Amr'ın bu hizmetleri sayesinde Umman halkı, Hz. Ebû Bekir döneminde ortaya çıkan irtidat olaylarına katılmamıştır.¹

Amr b. Âs, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Medine'ye dönmüş, halife Hz. Ebû Bekir'e biat ederek Medine'de kalmıştır.² Hz. Ebû Bekir döneminde ordu komutanı göreviyle Kudüs'ün batısında Remle ile Beytülcibrîn denilen mevki arasında bulunan Ecnadeyn bölgesinde Bizans ordusu ile savaşmış (h. 18/m.634) savaş Müslümanların galibiyeti ile sonuçlanmıştır.³

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Bizans toprakları olan Dımeşk'in fethinde Hâlid b. Velid'in başkomutanlığında komutanlık yapmış; Yermük savaşında ve Kudüs'ün fethinde önemli görevler üstlenmiştir.

Müslümanlar Suriye'nin fetih işlerini tamamladıktan sonra güney tarafının emniyetini tam anlamıyla sağlayabilmek ve Mısır'a sığınan Bizanslılar'dan kurtulmak için yönlerini Mısır'a çevirmişlerdir. Amr, İslâmiyet'e girmeden önce de yaptığı ticaret sebebiyle Mısır'a gitmiş bölgeyi iyi tanıyan birisi olduğu için Hz. Ömer'den Mısır'a sefer izni istemişti.

Hz. Ömer de Mısır'a sefer iznini, Amr b. Âs'ın ısrarları sebebiyle gönülsüz olarak vermiş, Amr b. Âs'ın tedbirsiz davranmasından hem kendisi hem de diğer sahabeler endişe duymuştur.⁴ Fakat Amr b. Âs, halifeden gelen "*Sınırı geçmediyse seferi durdurmasının gerektiği, sınırı geçtiyse de yoluna devam etmesinin*" yazılı olduğu emri Mısır topraklarına girene kadar teslim almamış böylece fetih hareketine devam etmiştir. Amr b. Âs, bu hareketiyle Mısır'ı Müslümanların hâkim olduğu topraklara dâhil etmiştir.

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Medine'de başlayan kuraklık ve kıtlıktan dolayı halife bütün valilerinden gıda yardımı talep etmiş; Amr b. Âs Mısır'dan Medine'ye kendi ifadesiyle bir ucu halifenin yanında diğer ucu kendi yanında olan yardım kervanı göndermiş, Medine'yi büyük ölçüde rahatlatmıştır.

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 5/67.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 5/68.

³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 151; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/405-406.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 104.

Ancak Hz. Ömer, Amr b. Âs hakkında Mısır valiliği sırasında görevini kötüye kullandığı ve halkın gelirlerine el koyduğu haberleri üzerine inceleme başlatmış ve inceleme sonucunda Amr'ın malının yarısını elinden almıştır. Ayrıca Hz. Ömer, Amr'a tam güvenmediği için Mısır'ı coğrafi olarak ikiye ayırmış ve buranın iki vali tarafından yönetilmesine karar vermiştir.¹

2.4.2.3. Amr b. Âs'ın Hz. Osman'ın Şehadeti Sürecindeki Durumu

Hz. Osman, Mısır valisi Amr b. Âs'a özellikle para konusunda güvenmediği için onun maceraperest biri olduğunu, Müslümanları tehlikeye attığını düşünerek ona sadece askerî komutanlık görevini vermiş ve vergi toplama (haraç amilliği) görevini ise kendisinin sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd'a vermiştir. Ancak Amr ile ilgili şikâyetler artınca onu Mısır valiliğinden azletmiştir.²

Amr, Mısır valiliğinden alındıktan sonra Medine'ye gelmiş ve halifenin uygulamalarını açıktan eleştirmeye başlamıştır. Bunu öğrenen Hz. Osman, Amr'ı çağırarak onu ciddi bir şekilde uyarmış; ancak Amr pes etmeyerek muhalefet etmeye devam etmiştir.³ Böylece Hz. Osman döneminde Mısır'da başlayan memnuniyetsizlikler ve fitne hareketleri, Amr b. Âs'ın valilikten alınmasından sonra yoğun bir şekilde artmıştır.⁴

İsyanlar tehlikeli boyutlara ulaştınca Amr, durumun ciddiyetini anlamış ve Medine'yi terketmeye karar vermiştir. Medine'den hüzünlü bir şekilde ayrılırken halka şöyle seslenmiştir: *“Ey Medineliler! Allah'a yemin ederim ki, burada bulunup da bu adamın öldürülmesine şahit olan hiçbir adam kalmayacaktır ki, Allah onu zelil etmesin. O gidicidir, ona yardım edemeyen buradan uzaklaşsın.”*⁵

Bu arada Arap dâhilerinden Muğire b. Şu'be de, Hz. Ali'ye Medine'yi terketme tavsiyesinde bulunmuş ve *“Sen Medine'den çık, başka yerlere git. Şayet halife, sen burada iken öldürülürse, bunu senden bilirler veya seni katillerin destekçisi olarak suçlarlar”* demiştir.⁶ Ancak Hz. Ali, bu teklifi kabul etmemiştir.

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 3/45.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 3/45.

³ Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 120 vd.

⁴ Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 131.

⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/140.

⁶ İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 421

Bu isyanlarda, Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed ve Muhammed b. Huzeyfe kadar Amr b. Âs'ın da rolü olduğu iddia edilmekle beraber¹ Amr, isyanların büyüdüğü bu süreçte Medine'den ayrıldığı için Hz. Osman'ın öldürülmesinden dolayı suçlanmamıştır.²

Amr, Medine'den ayrılarak Filistin topraklarında bulunan çiftliğine yerleşmiştir. Bu çiftlik, Hicaz, Mısır, Şam ve Irak yollarının kesiştiği kavşak bir noktada bulunduğu için Amr, çevrede olup bitenlerden sürekli haberdar olabilmıştır.³

Amr, bir süre burada dinlenmiş ve gelişmeleri beklemiştir. Hz. Osman'ın şehadet haberini alınca da Taberî'nin beyanına göre hüngür hüngür ağlamıştır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali'ye biatlerin başlamış olması, Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye başkaldırması ve sonunda Cemel Savaşının Hz. Ali'nin zaferi ile sonuçlanması, Amr'ı karar vermede yol ayrımına götürmüştür.⁴ Bu nedenle Amr, kimden yana tavır alacağı konusunda oğulları Abdullah ve Muhammed ile istişare etmeye karar vermiştir. Bu istişarede büyük oğlu Abdullah ona ahireti tercih etmesini; hak ve adaletten yana olmasını; küçük oğlu Muhammed ise ona dünyayı ve Arap liderliğine talip olmayı tavsiye etmiştir. Amr ise tercihini Muaviye'nin yanına gitmekten yana yaparak Şam'a gitmiştir.⁵

Amr, Şam'a gittiğinde Muâviye, başlangıçta ona karşı temkinli davranmıştır. Nedeni ise Amr'ın zaten kendi tarafında olmaya karar vermiş olması veya Amr'ın başka seçeneğinin olmadığını düşünmüş olmasıdır. Muaviye, Amr'ın kendisine biat etmesini istemiş; ancak bu biatın hilafet biatı değil aralarında yapılan bir birlik anlaşması olmasını istemiştir.⁶ Amr ise, bu biat karşılığında Muâviye'den ölünceye kadar Mısır idaresini ve gelirlerini istemiş; Muâviye de istemeyerek de olsa Amr'ın bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece Muâviye, Hz. Ali'ye karşı iktidarını güçlendirmek için Amr b. Âs ve Muğire b. Şu'be gibi Arap dâhilerini yanına alarak güçlü bir otorite kurmuştur.⁷

¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, 85.

² Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 142.

³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/140-141.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/141.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/254; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/141.

⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs*, 244-245.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 2/368.

Amr b. Âs, ömrünün son zamanlarını vali olarak görev yaptığı Mısır'da geçirmiş, vefatı esnasında da ağlayarak “Allah’ım, Sen bazı işler emrettin, bazılarını da nehyettin. Bense senin emrettiklerinin çoğunu terkettim. Senin nehyettiklerinin çoğunu da yaptım. Allah’ım beni bunlardan ancak Sen kurtarırısın”¹ şeklinde pişmanlığını dile getirdiği rivayet edilmektedir.

Amr b. Âs, h. 43 (664) yılında, Ramazan bayramında vefat etmiş ve Mısır’da “el-Mukattam” denilen yere defnedilmiştir.²

2.4.3. Muâviye b. Ebî Süfyan (603-680)

Künyesi, Ebû Abdirrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân (Sahr) b. Harb b. Ümeyye el-Emevî el-Kureşî er-Rûmî’dir. Mekke’de doğmuştur (ö. 60/680). Babası Mekke’nin ve Emevî hanedanının ileri gelenlerinden Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye (ö. 31/651-652), annesi ise Hind bint Utbe b. Rebîa b. Abdışems b. Abdimenâf b. Kusayy el-Kureşî (ö. 14/635)’dir.³

Müslüman olmadan önce Muaviye, babası Ebû Süfyan’ın yanında iyi yetişmiş bir şahsiyet idi. Babası ile birlikte İslâm’a karşı her platformda ciddi bir şekilde mücadele etmiştir. Ancak Mekke’nin fethinden bir süre önce Umretü’l-Kazâ (7/629) senesinden Müslüman olduğu; fakat bunu gizlediği rivayet edilmektedir.

Mekke’nin fethinden sonra *Müellefe-i kulûb*’dan sayılarak kendisine ve ailesine büyük miktarda para ve mal verilmiştir. İyi derecede okuma–yazma bildiği için Hz. Peygamber’e kâtiplik yapmaya başlamış, Suriye üzerine gönderilen ordulardan birinde de kumandanlık yapmıştır.

Hz. Ömer zamanında Ürdün, Şam (Dımaşk) valiliklerine tayin edilmiştir (17/608). Hz. Ömer daha sonra onun yetkilerini ve etki alanını oldukça genişletmiştir. Bizans ordularına karşı zaferler kazanarak büyük ganimetler elde etmiştir. Şam’da büyük bir devlet hazinesi oluşturmuş ve bununla büyük bir ordu kurmuştur. Hz. Osman zamanında bu görevine devam etmiş, ancak Hz. Ali’nin halife olması ile bu süreç farklı bir zemine kaymıştır.

¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 3/97.

² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, 9/499.

³ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 349.

Hız. Ali, Muâviye'nin güçlenerek kontrol edilemeyecek bir güce ulaştığını düşünerek onu görevden almak istemiştir. Ne var ki Muâviye Hız. Ali tarafından gönderilen valinin şehre girmesine izin vermemiş; görevine devam etmiş ve halifeye de biat etmemiştir. Daha önemlisi Hız. Osman'ın kanını talep ederek kendisini Hız. Osman'ın vasisi ilan etmiş; bu iddiası ile büyük bir destek toplamış ve kendi konumunu iyice sağlamlaştırmıştır.

2.4.3.1. Muaviye'nin Hız. Osman'ın Vasisi Olma İddiası

Hız. Osman'ın katillerinin bulunması davasının en büyük savunucuların başında Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hız. Aişe, Sa'd b. Ebî Vakkas gibi sahabeler gelmekteydi.¹

Muâviye, Hız. Ali'ye karşı Hız. Osman'ın katillerinin bulunması konusunu hukukî ve dinî zeminden siyasî bir zemine çekerek sürekli gündemde tutmuş ve büyük ölçüde bunu da başarmıştır. Özellikle Hız. Aişe, Talha ve Zübeyr'in de benzer talepleri, Hız. Ali'nin elini oldukça zayıflatmış ve sonunda büyük bölünmelere neden olmuştur. Oysa Hız. Osman'ın çocukları vardı ve bu vasilik iddiasının öncelikli olarak bu çocuklara ait olması gerekirdi. Ayrıca bu çocuklarından bazılarının Muâviye ile akrabalık bağları kurduğu ve Muaviye'nin yanında idari görevlerde buldukları da bilinmektedir.

Muâviye, halifelik konusundan ziyade Hız. Osman'ın kanını talep iddiasını öne çıkarmıştır. Bazı kaynaklarda bu vasilik iddiasının Amr b. Âs tarafından Muâviye'ye önerildiği belirtilmektedir.²

Muâviye'nin Hız. Osman'ın kanını dava etmeye hakkı var mıdır sorusu karşımıza çıkmaktadır. Arap geleneklerine ve İslam dinine göre Hız. Osman'ın velisi / vasisi Muâviye olabilir mi? Bu kısas ve diyet isteme hakkı velisine ait olmakla beraber bu hakkı gerçekleştirecek olan *Ulu'l-Emr* olması gerekmez mi? Bilmemiz gereken temel husus, Hız. Osman'ın halifelik yıllarında hayatta olan çocuklarının, reşid ve akil-baliğ olup olmadıkları, meydana gelen gelişmelerden ne ölçüde haberdar oldukları, idari işlerle ilgilenip ilgilenmedikleri, siyasette aktif rol alıp almadıkları ve siyasal tercihleri gibi konulardır.

¹ Sabri Hizmetli, "Tarihî Rivayetlere Göre Hız. Osman'ın Öldürülmesi", 175.

² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 65.

Hız. Osman'ın, Hız. Peygamber'in (sav) kızı Rukiyye'den Abdullah adında bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Rukiyye, Bedir savaşı sırasında kızamık hastalığına yakalanarak vefat ettikten yaklaşık bir yıl sonra Hız. Osman Hız. Peygamber'in (sav) diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiştir. Bu evlilikleri yaklaşık altı yıl sürmüş ancak bu eşinden çocukları olmamıştır. Bu eşi de miladi 630 yılında vefat ettikten sonra Hız. Osman belirli aralıklarla altı evlilik daha yapmıştır. Bu evliliklerinden dokuz oğlu, altı veya yedi kızının olduğu rivayet edilmektedir.

Hız. Osman'ın oğullarından en meşhur olanın Eban b. Osman olduğu, Ömer ve Said adında iki oğlunun da Muâviye'nin yanında yer aldığı belirtilmektedir. Bu çocukların Emevi iktidarı yönetiminde önemli görevler üstlenmiş olması, bir oğlunun Muâviye'nin damadı olması; Hız. Osman'ın kanını talep etme konusunda Muâviye'yi cesaretlendirmiş olabilir. Ancak Hız. Osman'ın kanını talep etme konusunda Hız. Osman'ın oğullarının somut bir taleplerinin olup olmadığı net değildir.¹

Muâviye'nin halife olma konusunda kullandığı argümanlardan birisi ve belki de en önemlisi Hız. Peygamber'in (sav) "Ey Muâviye! Eğer bir gün idarenin başına geçersen, Allah'a karşı gelmekten sakın, takvalı ve adaletli ol" sözü olmuştur.² Bu sözü Muâviye bir gün muhakkak idarenin başına geçeceği şeklinde yorumlamış ve taraftarlarına da bu şekilde ifade etmiştir. Resulullahın bana bu sözü söylemesinden itibaren mutlaka idarenin başına geçerek imtihan edileceğimi düşünüyordum" dediği de rivayet edilmektedir.³

Muâviye'nin bir diğer argümanı da Hız. Peygamber (sav)'in "Hilâfet benden sonra otuz sene sürecek, ondan sonra da saltanat şeklini alacaktır"⁴ sözü olmuştur. Muâviye'nin, burada Hız. Peygamber (sav)'in iki uyarısını bilinçli olarak kendi lehine yorumladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Muâviye, Haşimoğullarının ileri gelenlerinin olduğu bir mecliste halifelikle ilgili özetle şöyle demiştir: Hilafet, ya Hız. Peygamber'e yakınlıkla, ya icma ile ya da karşılıklı rıza ile olur. Bütün bu özellikleri taşıyanların başında Hız. Peygamber (sav)'in amcası Abbas ve Mekke halkını, hacıları doyuran, yetimlere sahip çıkan Ebû Süfyan b. Abdi Menaf gelmektedir.⁵

¹ İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's- Sahâbe*, 4/379.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3/131.

³ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 5/122; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3/131.

⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 1/89, Hadis no: 136.

⁵ Dîneverî, *Uyûnu'l- Ahbâr*, 1/22.

Muâviye'nin, kendisinin halifelîğe daha layık olduğunu ispat edebilmek için Şam'dan ayrılmadan önce arkadaşlarına şöyle dediği rivayet edilmiştir. “Bu işe Ali b. Ali Talib'in benden daha layık olup olmadığını söyleyiniz. Allah'a yemin olsun ki ben Hz. Peygamberin kâtibiyim. Kız kardeşim onunla evli idi. Ömer'in ve Osman'ın valisiydim. Annem Hind b. Utbe, Babam Ebû Süfyan b. Harb'dır. Ali'ye Hicaz halkı biat ettiyse bana da Şam halkı biat etmiştir. Bütün bu mevzular bu işe adaylığımız konusunda onunla eşit olduğumuzu göstermektedir. Kim galip olursa bu iş ona aittir.”¹

Muâviye'nin mektup yazarak destek istediği sahabelerin başında Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer gelmektedir. Muâviye bu mektuplarda Hz. Ali'ye muhalefet etmenin gerekirse savaşmanın Müslümanlar üzerinde bir görev olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü beyan etmiştir. Hz. Ali'yi de Hz. Osman'ı öldürtmekle suçlayarak halife seçiminin Hz. Ömer'in yaptığı gibi Şûraya bırakılması gerektiğini söylemiştir. Sa'd b. Ebû Vakkas ve Abdullah b. Ömer kesin red cevabı verirken Ubeydullah b. Ömer b. Hattab bu durumu kabul ederek Şam'a Muaviye'nin gitmiştir.²

2.4.3.2. Muaviye'nin Mutlak Egemenliği ve Cemaat Yılı

Hakem olayından sonra Mekke'ye giden Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra tekrar Kûfe'ye dönmüştür. Muâviye, Ebû Mûsâ'nın Kûfe'ye gittiğini öğrenmiş, onu Kûfe yakınlarında Nahle (Nuhalye) denilen mevkide karşılamıştır. Ebû Mûsâ'nın siyah bir sarık, siyah bir cübbe ve siyah bir bastonla Muâviye'nin yanına geldiği rivayet edilmektedir.³

Ebû Mûsâ, Muâviye'nin huzuruna vardığında “Allah'ın selâmı ve rahmeti senin üzerine olsun ey Emîr!” diyerek onu selamlamıştır. Muâviye ise ona, “Merhaba” dedikten sonra onun kendisine biat etmesini istemiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ ona biat etmeden huzurundan çıkmış ve evine gitmiştir.

Daha sonra birisi gelerek Ebû Mûsâ'yı Muâviye'ye biat etmesi hususunda

¹ İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 550-551.

² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/88-89; İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, 542; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 63.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/113.

uyarmış ve artık Ebû Bekir, Ömer ve Osman döneminin kapandığını, Muâviye'ye biat etmediği takdirde öldürüleceğini söylemiştir. Bu zat, Ebû Mûsâ'nın huzurundan ayrıldıktan sonra Ebû Mûsâ, oğlu Ebû Bürde'ye bu kişiyi takip edip nereye gideceğini öğrenmesini söylemiştir. Oğlu, bu kişinin Muâviye'nin huzuruna girdiğini görünce durumu babasına iletmiş, bunun üzerine Ebû Mûsâ kalkıp Muâviye'nin yanına giderek ona biat etmiştir. Bu biatın ardından Muâviye, Ebû Mûsâ'nın beş yıllık nafakasının temin edilmesini ilgilere emretmiştir.¹

Bazı âlimler, Muâviye'nin Hz. Hasan'ın hilafetine kadar halife değil, vali olarak görev yaptığını, Hz. Ali'nin kendi bölgesinde Muâviye'nin de kendi bölgesinde görevlerine devam ettiğini söylemişlerdir.² Bu iddiayı doğru kabul ettiğimizde; Hz. Ali'ye biat etmeyen Muâviye'nin dinî, siyasî ve hukukî durumunun netliğe kavuşturulması gerekir. Çünkü bu durumda iki başlılık ortaya çıkmış olmaktadır.

Sonuçta Hz. Hasan'ın bir anlaşma yaparak halifelik iddiasından vazgeçip hilafeti Muaviye'ye devretmesi sonucu Muaviye kendi egemenliğini ilan etmiş, İslâm dünyasının tek otoritesi olarak hâkimiyetini ölünceye kadar tesis etmiştir. Böylece Müslümanların tamamı Muâviye'ye biat etmiş; bu nedenle de bu yıla "cemaat yılı" adı verilmiştir.³

¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 32/97.

² Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, 179-180.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/117; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/344-434.

2.5. BEŞİNCİ BÖLÜM TAHKİM MESELESİ VE BUNUN MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ

Sıffîn savaşının sonucunda Hz. Ali ile Muâviye arasındaki anlaşmazlığı çözmek için taraflar, Kur'ân'ın hakemliğine başvurularım dedikleri için bu olaya “Tahkîm Olayı” denmiştir.¹

Mezhepler Tarihi açısından özellikle Hâricîlik (Havâric) mezhebinin ortaya çıkış nedeni bu olaya dayandırılmaktadır. Daha sonra Emevîler döneminde ortaya çıkan Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Ehl-i Sünnet gibi mezheplerin bazı konulardaki görüş ayrılıkları da bu olaylarla ilişkilidir.²

2.5.1. Tahkîmin Dinî / Hukukî Dayanağı

“Tahkîm”, “hakem”, “hüküm”, “hâkim”, “muhakeme” kelimeleri Arapça “h-k-m” kökünden türeyen, aralarında küçük nüanslar olsa da anlamları birbirlerine yakın olan kelimelerdir. Terim olarak ise bir konuda karar vermek, yargıda bulunmak ve kendisine verilen yetkiyi kullanmak demektir.³

Tahkim için Kur'ân'dan “*Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderin. İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır.*”⁴ ayetini delil getirmişlerdir. Bu anlamda Tahkîm meselesi, şûraya, şûra da bir bakıma “ictihad” a dayandırılmıştır.

İctihad ise, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra belli bir ölçüde devreye girmiş ve başta dört büyük halife olmak üzere sahabeler de bu çerçevede hareket etmeye çalışmışlardır.⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de “

¹ Önkal, “Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, 33-68.

² Önkal, “Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”.33-68.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/141.

⁴ Nisâ, 4/35.

⁵ Önemli, Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri, 35 vd.

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere ve sizden olan Ulu'l-emre de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygamberine götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.”¹

Bir başka ayette: “Onlara, Müslüman toplumun güvenliğini ilgilendiren veya mü'minler arasında korku ve paniğe yol açabilecek bir haber geldiğinde, olayın sebep olabileceği zararları düşünmeden, onu hemen yayıverirler. Hâlbuki onlar bu haberi Rasûlullah'a ve aralarındaki yetkin (ulu'l-emr) kimselere götürselerdi, işin iç yüzünü araştırıp ortaya çıkarabilecek olanlar, elbette onun mâhiyetini anlayıp, ne yapılması gerektiğini bilirlerdi. Eğer Allah'ın üzerinizdeki lütfu ve rahmeti olmasaydı, pek azınız hâriç, hepiniz şeytana uyup giderdiniz.”² Başka bir ayette de “Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz kişileri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorunuz.”³ denmektedir.

Bu ayetlerden anlaşıldığına göre insanların herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşmeleri durumunda çözümünü Kur'ân-ı Kerîm'de aramaları; orada bulamazlarsa (sahih) hadislere müracaat etmeleri, orada da bulamazlarsa “Ulu'l-Emr”e veya toplumda hakem olarak seçilebilecek ehil ve otorite sahibi kimselere gitmeleri tavsiye edilmektedir.

Nitekim Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken karşılaşılacak problemlerin çözümünde; ilk önce Allah'ın kitabına müracaat etmesini, orada bulamazsa hadis-i şeriflere, orada da bulamazsa akıl ve mantıkla (re'y/ictihad) çözüm bulmasını tavsiye etmiştir.⁴ Diğer taraftan Tahkîm'in kökleri, cahiliye dönemine dayanan eski bir Arap geleneği olduğu da kabul edilmektedir. Araplar, herhangi bir konuda anlaşmazlığa düştükleri zaman hakeme başvurarak aralarındaki problemleri çözmeye çalışmışlardır.⁵

¹ Nisa, 4/59.

² Nisa, 4/83.

³ Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7.

⁴ Ebû Dâvud, *Sünen-ü Ebî Dâvud*, 3/303, Hadis no: 3592; Tirmizî, *el-Câmiu's-Sâhîh (Avnu'l-Ma'bûd)* (Hind, 1323), Ahkâm, Hadis no: 7454.

⁵ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 324-325.

2.5.1.1. Tahkîm ile İlgili Rivâyetlere Yaklaşımlar

Bütün dinî ve felsefî ekollerde olduğu gibi İslâm düşünce tarihinde de dinî metinlerin hem teorik hem de pratik olarak anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması; tartışmalara ve görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Bu farklılıklar, sağlıklı ve özgür bir ortamda tartışılmayınca toplumu iç çatışmalara, siyasî ve idarî yönden bölünmelere götürmüştür.

Hakem olayının yaşandığı zaman diliminde İslâm toplumunda mezhep kavramı ve sistematiği henüz oluşmamıştı. Ancak hem dinî hem de siyasî konulardaki farklı görüşler, yorumlar ve tartışmalar; ileriki yıllarda ortaya çıkacak olan ekollerin ve mezheplerin adeta habercisi olmuştur.

Özellikle Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılından itibaren belirgin bir şekilde ortaya çıkan fitne olayları, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin halife olarak bütün Müslümanların biatını alamaması sonucu meydana gelen Cemel, Sıffin, Hakem Olayı ve sonrasındaki gelişmeler, Mezhepler Tarihi açısından kayda değer büyük kırılmalara neden olmuştur.

Bu nedenle Cemel, Sıffin ve Tahkîm olayı ile ilgili çok abartılı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin birçoğu mezhep taassubu veya siyasî kaygılar nedeni ile uydurulmuş rivayetlerdir. Bir kısmı da gerçeğe yakın olduğu için güvenilir kabul edilmiştir.

Taberî, Kur'ân'ın hakemliğine çağırma fikrinin, ilk önce Cemel Savaşında Hz. Ali tarafından ortaya atıldığını; ancak Hz. Ali'nin Cemel'de Kur'ân'ın hakemliğine çağırmasıyla, Tahkîm olayında Muaviye tarafının Kur'ân'ın hakemliğine çağırma fikri arasında bazı farklılıklar olduğunu söylemektedir.¹

Buna göre Hz. Ali, henüz Cemel savaşı başlamadan tarafları, Kur'ân'ın hakemliğine çağırması ve böylece Müslüman kanı akmadan sulh yoluyla problemlerin çözülmesini amaçlamıştır. Ancak Muâviye ve Amr b. Âs, bu çağırma, yenileceklerini düşündükleri bir anda yaparak savaşın kaderini lehlerine çevirmişlerdir.²

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/511, 8/803.

² Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* 140 vd.

Haricîliğin önemli bir kolu olan İbâziyye mezhebinin günümüz tarihçilerinden Ali Yahya Muammer (ö.1980) ise Tahkîm fikrinin Muâviye'ye ait olduğunu¹ söylemektedir.

Tahkîm ile ilgili rivayetlere ihtiyatlı yaklaşanlar olduğu gibi bu rivayetleri doğru kabul edenler de olmaktadır. Şimdi bu yaklaşımlara kısaca değinilecektir.

2.5.1.1.1. Tahkim İle İlgili Rivayetleri Güvenilir Kabul Edenler

Tahkîm ve o döneme ait rivayetlerin çoğu Abbasi dönemi Şîî tarihçilerin kaynaklarına dayanmaktadır. Taberî ve İbn Sa'd gibi tarihçiler de bu ve farklı rivayetleri genelde olduğu gibi kayda geçerek tarihe zengin bir miras bırakmışlardır.

Bazı Şîî kaynaklar, Tahkîm çağrısının, bir hile olduğunu,² Dîneverî ise, Mushafları mızrakların ucuna takma fikrinin önceden Amr b. Âs ile Muâviye'nin birlikte istişare ederek karar verdiklerini; fakat zamanı gelene kadar beklediklerini ifade etmektedir. Muaviye, savaşın uzadığını görünce Şam halkına: "Ey Şam Halkı! Savaş uzadı, ölümler arttı. Kimin haklı olduğuna biz değil Allah'ın Kelâm'ı karar versin." diyerek Tahkîm'e karar verdiğini aktarır.³

Son dönem bazı Osmanlı aydınları konu ile ilgili rivayetlerin özellikle Amr ve Muaviye ile ilgili olan negatif yorumlarını doğru kabul eder ve Ebû Mûsâ'yı da iyi niyetinden dolayı nispeten eleştirse de mazur görürler.⁴

Bazı günümüz araştırmacıları bu rivayetlerde geçen iddiaların çoğununun doğru olduğunu iddia etmektedirler. Bunlar, Ebû Mûsâ'nın hakem olmasında ısrar edilmesinin nedenini Amr b. Âs ile Eş'as b. Kays'in gizlice görüşüp anlaşmış olmalarına bağlamaktadır.⁵

Oryantalist Julius Wellhausen ise, Amr b. Âs'ın birinci hamle olarak Ebû

¹ Muammer, *el-İbaziyye beyne 'l-firaki 'l-İslâmiyye*, 2/166.

² Ya'kûbî, *Târîhu 'l-Ya'kûbî*, 2/219-220; İbn A'sem, *Kitabü 'l-Fütüh*, 3/181.

³ Dîneverî, *el-Ahbâru 't-Tivâl*, 191-193.

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyası- Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ -Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 1/562-563; Hilmi Şehbenderzâde Filibeli Ahmed, *İslâm Tarihi*, 257.

⁵ Muhammed el-Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, 30, 205-226; Taha Hüseyin, *el-Fitnetu 'l-Kübrâ*, 71-72, 81-82.

Mûsâ'nın eliyle Hz. Ali'yi azlettirdiğini; ikinci hamle olarak da Muaviye'yi halife ilan ederek sonuç aldığını söyleyerek¹ bir bakıma bu rivayetleri güvenilir kabul etmektedir.

2.5.1.1.2. Tahkîm ile İlgili Rivayetlere İhtiyatlı Yaklaşanlar

Tahkîm ile ilgili rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini söyleyenler, bu alanda ciddî bir bilgi kirliliğinin olduğunu ve bu konularda daha çok Şîî kaynaklı rivayetlerin öne çıktığını ifade etmektedirler.

Başta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi selef imamları olmak üzere birçok müçtehid, bu rivayetlerin sıhhatinin iyi araştırılması gerektiğini ; ayrıca Muaviye'nin Zeyd b. Sabit ile birlikte vahiy kâtipliği yaptığını söyler.² Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), tarafların hakem konusunu ümmetin şurasına havale etme konusunda anlaştıklarını ifade etmektedir.³

Mes'ûdî (346-975), birbirleri ile çelişen bu rivayetlerin tümünü doğru kabul etmenin akıl ve mantığa aykırı olacağını söyler.⁴ Meşhur Mâlikî Mezhebi imamlarından Kadı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148), Tahkîm süreci ile ilgili rivayetlerin özellikle Haricî, Mu'tezile ve Şîa mensuplarının kendi kanaatlerini katarak çok bulanık hale getirildiğini söyler. İbn Arabî'ye göre burada ya kasıt ya da cehalet vardır.⁵

İbn Teymiyye (728/1328), genelde selef uleması için ve özelde de Tahkîm sürecinde meydana gelen olaylar için “Eğer verilen bu kararlar, bir içtihadı dayanıyorsa; hata ettiklerinde bir sevap, isabet ettiklerinde ise iki sevap alırlar” demiştir.⁶ İbn Teymiyye'nin meşhur öğrencisi İbn Kesîr (774/1372) de hocasının izinde gider ve onunla aynı görüşü paylaşır.⁷ Abdülkaahir el-Bağdâdî (429/1037), “Ali şüphesiz haklı idi; Muaviye ve adamları ise, hataya düştükleri bir te'vile kapılarak ona karşı isyân etmişler ve fakat hataları yüzünden küfre düşmemişlerdir” demektedir.⁸

¹ Wellhausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, 42-43.

² Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel*, 4/26, No: 3773.

³ Abdürrezzâk, *el-Muşannefî'l-hadîs*, 465.

⁴ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 4/407.

⁵ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, 372.

⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvây-i İbn Teymiyye*, 4/431.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev.), 7/284.

⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 14.

Ömer Nasuhi Bilmen (1971), Amr ve Muaviye ile ilgili olumsuz rivayetleri eleştirir. Her iki sahabînin ümmetin beka ve selâmeti için karar verdiklerini ve bundan dolayı muaheze edilemeyeceklerini söyler.¹

Günümüz çağdaş araştırmacılardan Muhammed Ebû Zehra, Münir Muhammed el-Ğadban, Muhammed Selim Avva gibi alimler, bu tür karışık rivayetlerin bolca olduğunu; bunlara fazla itibar edilmemesi gerektiğini söylerler.

Bunlardan Muhammed Selim Avvâ, Ebû Mûsâ'nın Hz. Peygamber ve halifeler döneminde aldığı önemli görevlerin ve hukukî, idarî tecrübesinin onun yanlış hüküm vermesine engel olacağını, Amr b. Âs'ın da zekâsı, tecrübesi ve takvasının böyle bir hata yapmasına izin vermeyeceğini ifade etmektedir.²

Münir Muhammed el-Ğadbân ise iki tarafın savaşın durması için ortak bir şekilde anlaşıklarını, aksi rivayetlerin yalan ve iftira olduğunu söyler. Öyle ki Amr, Müslümanların savaşta yok olacağını, savaşacak kimsenin kalmayacağını ifade eden bir mektubu Hz. Ali'ye iletilince Hz. Ali'nin bunu kabule en layık kişinin kendisi olacağını nakletmektedir.³

Muhammed Ebû Zehra ise, Tabiîn döneminde İslâmî fırkaların meydana gelmesi vesilesi ile birçok hadis uydurulduğunu; bunun nedeni olarak da o dönemlerde İslâmî ilimlerin tam anlamı ile teşekkül ve tedvin edilmediğini söyler.⁴

Bu nedenle olsa gerek İlk dönem İslâm Tarihçileri ile ilgili değerlendirme yapan İbn Haldun; Mes'ûdî ve Vakıdî'yi zayıf bulur; ayrıca Taberî, İbn İshak, Seyf b. Ömer gibi tarihçileri de aldıkları rivayetleri tahkik etmeden olduğu gibi aktardıklarını söyleyerek bu konudaki rivayetlere ihtiyatla yaklaşılmasını tavsiye eder. Aynı eleştiriyi İbn Sa'd için de yapar.⁵

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm*, 132 vd.

² Muhammed Selim Avvâ, *İslam Devletinde Yönetim Şekli*, 86.

³ Münir Nureddin Ğadban, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 197-198.

⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 48.

⁵ İbn Haldun, *Tarîhu İbn Haldun*, 1/390.

2.5.1.1.3. Haricîlerin Tahkîme Bakışı

Tahkîm konusunda en çok ön plana çıkan grup Haricîler olmuştur. Bir iddiaya göre başlangıçta savaşa şiddetli taraftar olmuşlar; Muâviye'nin (Şam ehlinin) Amr ile birlikte başvurdukları “Allah'ın hükmüne çağırma” olayından sonra bu defa da savaşın durması için Hz. Ali'ye baskı yapmışlardır. Hakem kararının açıklanmasından sonra da her iki tarafın dinden çıktığını söyleyerek kendilerine göre cihat hareketi başlatmışlardır.

Hâricîlerin günümüze kadar gelen ve belirli bölgelerde varlığını sürdüren İbâzî Mezhebinin Tahkîm konusundaki görüşleri de burada önem arz etmektedir.

İbâzî kaynaklar, tahkim ile ilgili rivayetlerin çoğunu reddederler. Konu ile ilgili birçok rivayetin çelişkili ve taraflı olduğunu ifade etmektedirler. Onlar, Tahkîm olayına şöyle bakmaktadırlar:

1. Tahkîm ile ilgili Sünnî kaynaklarda yer alan nakiller, büyük ölçüde Şîî tarihçi Ebû Mihnef'in (ö. 157/774) ¹ rivayetlerine dayanmaktadır. Ebû Mihnef ise genellikle cerh ve tadil âlimleri tarafından güvenilmez biri olarak kabul edilmektedir.²

2. İbâzîlere göre Mezhepler tarihinin bazı kaynaklarında yer alan anlatımlar kendi içerisinde de bir kısım çelişkiler barındırmaktadır. Şöyle ki;

a. Hz. Ali'nin yaklaşık on binlerce kişilik bir orduya sahipken başlangıçta sekiz bin kişi olan Tahkîm karşıtının baskısına boyun eğmesi anlaşılır bir durum değildir.

b. Tahkîm konusunda Hz. Ali'yi barışa zorlayan Hâricîler, bu defa da Hz. Ali'yi Tahkîmi kabul etmekle itham ederek ikinci bir çelişki yaşamışlardır.

¹ Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gâmidî (ö. 157/773-74), Kûfe doğumlu, Emevî dönemi Şîî bir âlim ve tarihçidir. Dedesi, Mihnef b. Süleyman sahâbî olup Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmiş ve Sıffin'de Hz. Ali'nin saflarında savaşmıştır. Ebû Mihnef, onlarca eser yazmış, ancak bu eserlerinin bir kısmının kendisinden sonraki takipçileri tarafından bazı abartılarla günümüze aktarıldığı ifade edilmektedir. Eserlerinin çoğu Hz. Ali ve neslinin mücadelelerini anlatan rivayetlerle ilgilidir. Günümüze Maqtelü'l-Hüseyn (Maşra'u'l-Hüseyn ve mâ cerâ lehû veya Aḥbâru maqtelî'l-Hüseyn) adlı eseri ulaşmıştır. (bkz. Ebû Mihnef el-Ezdî, *Maktelü'l-Hüseyn* (Tahkik: Hüseyin el-Gaffâr), Kum, tsz.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/570; Selman Başaran, “Ebû Mihnef”, *DİA* (İstanbul: 1994), 10/188-189.

² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/476; 3/164; 4/455; 7/172, 182

c. Sıffin savaşında her iki tarafta neredeyse yüz bin kişinin savaştığı iddia edilmektedir. Bu sayı, o günkü nüfus sayısına göre mümkün müdür?

d. Karşı tarafın fark edebileceği kadar çok miktarda Mushaf var mıydı?

e. Mushaflar mızrak uçlarına takıldığında, uzak mesafede bulunan Irak ehli, bu çağırının anlamını ve bunun bir Tahkîm çağırısı olduğunu nasıl anlamış olabilir? ¹

Ayrıca İbâzîler Hz. Ali'nin, Sıffin savaşında avantajlı bir durumda iken Tahkîm nedeniyle Muâviye karşısında büyük bir yenilgiye uğramasının anlaşılır bir durum olmadığını söylemektedirler Hz. Ali gibi bir şahsiyete bu yenilgiyi yakıştıramayan Sünnî ve Şiî çevrelerin, bu durumu açıklamak için farklı yollara başvurduklarını söylemektedirler. İbâzîlere göre Ehl-i Sünnet'in Tahkîm ile ilgili aktardığı rivayetler de, büyük ölçüde Şiî kaynaklara dayanmaktadır.²

İbâzîlerin bu iddialarının birçok maddesi tartışılabilir özelliktedir. Çünkü taraflar, savaş esnasında bile sürekli görüşme halinde idiler ve karşılıklı elçiler barışın tesisi için gidip geliyorlardı. Ayrıca verilmek istenen bu mesajlar, taraflara sözlü olarak da iletiliyordu. Kaldı ki Amr ile Eş'as'ın gizli veya açık olarak sık sık görüştükleri de iddia edilmektedir.

Bütün bu rivayetlerin güvenilirliğini tartıştığımız zaman ortaya daha güvenilir rivayetlerin ve yorumların konulması gerekir. Aynı şekilde İbâzîlerin bu eleştirilerinin kendi tarihi geçmişleri için yapılan rivayetler için de geçerli olması gerekir.

2.5.2. Hâricîler

Hâricî kelimesi “h-r-c” kökünden dışarı çıkmak, başkaldırmak, isyan etmek, itaat etmeyip karşı çıkmak anlamlarına gelmektedir.³

Terim olarak “Hâricî”, Sıffin Savaşı'ndan sonra “Tahkîm” olayı gerekçe gösterilerek Hz. Ali'nin saflarından ayrılan ve Muâviye saflarına da geçmeyen

¹ Orhan Ateş, “İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Ocak 2017), 1-23

² Ateş, “İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?”, 6.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/249.

böylece üçüncü bir yol/hareket izleyen dinî gruba verilen addır. Şehristânî genel olarak üzerinde ittifak edilen hak imamın veya Hulefâ-i Râşidîn'in ve onların izinden gidenlerin çizgisinden ayrılanlara verilen bir isim olduğunu söylemektedir.¹ Hâricîler, Tahkîm olayından sonra hüküm sadece Allah'a aittir parolasıyla hareket ettikleri için Muhakkimûn, el-Muhakkimetü'l-ûlâ, Harûrâ vadisine çekildikleri için Harûrî, büyük cemaatten ayrıldıkları için de Hâricîler (Havârîc) adıyla anılmışlardır² Bağdâdî, Hâricîlerin zamanla yirmi kola ayrıldıklarını belirtmektedir.³

Şîî tarihçiler, Hâricîliği daha çok “İnsanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır. Hâricîler ise kendilerini “Kâfirlerin arasından çıkararak Allah'a ve Peygamberine hicret edenler”⁴ ayetine dayandırarak hak ehli olduklarını söylemişlerdir.⁵

İslâm mezhepleri tarihinde tekfir konusunu ilk gündemlerine alanlar da yine Hâricîler olmuştur. Bu anlamda Hâricîlik, hem itikadî hem de siyasî bir mezhep olarak tarih sahnesine çıkan ilk mezhep niteliği taşımaktadır.

Hâricîler, kendileri gibi düşünmeyen ve inanmayanları, Allah'ın hükmüne değil de insanların hükümlerine razı olmakla itham edip tekfir etmişler ve bunlarla savaşmayı (cihad) farz kabul etmişlerdir. ”Lâ hukme illâ lillâh” yani hüküm vermek, ancak Allah'a aittir sözü ile yeryüzünde tek karar verici otoritenin Allah ve Kur'ân-ı Kerîm olduğunu ifade etmişlerdir.⁶

Hz. Ali, Haricîlerin Kur'ân'dan getirdikleri bu delillere, “ *Sözleriniz hak fakat niyet ve talepleriniz batıl*” şeklinde karşılık vermiştir.⁷

¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl.*, 1/131.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 2/215; .

³ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 1/72; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl.*, 1/131.

⁴ Nisa 4/100

⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 84.

⁶ Ahmet Akbulut, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *AÜİFD* 31/1-4 (01 Ağustos 1989), 331-347; Yıldız, *İlk Dönem Hâricîlerinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler* (Yüksek Lisans Tezi), 52, 66, 94; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 86.

⁷ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 2/355.

Hâricîler, büyük günah işleyenlerin dinden çıktıklarını iddia etmektedirler, ancak büyük günahların tanımı ve tespitinde kendi aralarında ittifak edememişlerdir.¹ Hz. Osman'ın katillerinin, Cemel ve Siffin'e katılanların dinden çıktıklarını² söylemişlerdir. Bu yönü ile iman ile ameli birbirinin ayrılmaz parçası olarak görmüşlerdir. Oysa Hz. Osman, kendisini öldürmeye gelenler için "Ey Allah'ım, Senin mü'min kulların beni öldürüyorlar" diyerek tepkisini dile getirmiş ve onların imanını sorgulamamıştır.³

Hâricîler, Hz. Ali ile yollarını ayırdıktan sonra Amr b. Âs, Muâviye'ye "*Hani savaş sırasında bunaldığımız zaman ben onları Allah'ın kitabına çağırıştım; Iraklılar'ın şüphe ehli olduklarını biliyordum, bak şimdi onlar Ali'ye karşı çıktılar. Ali de onlarla meşgul olmaktan seninle ilgilenmeye imkân ve vakit bulamadı*" diyerek Siffin savaşındaki stratejisinin başarısını anlattığı rivayet edilmektedir.⁴

Hâricîler, Hz. Ali'nin yanından ayrıldıktan sonra kendilerine Hz. Ali'nin Siffin ordusunda kumandan olarak yer alan Şebes b. Ribî' et-Temîmî'yi askeri lider olarak seçmişlerdir. Bundan sonra uyacakları kuralları, yönetimi ellerine aldıktan sonra şûra yoluyla icra edeceklerini ve bunu İslâm'a göre düzenleyeceklerini; biatın ancak Allah'a olacağını, insanlara biat etmeyeceklerini ilan etmişlerdir.⁵

Hâricîlerle görüşmesi için Hz. Ali, önce Abdullah b. Abbas'ı elçi olarak göndermiş; Abdullah, deliller getirerek onları ikna etmeye çalışsa da onlar konuşulan her şeyi kendi fikirlerine uygun şekilde yorumlayarak kararlarından vazgeçmemişlerdir.

Bunun üzerine Hz. Ali bizzat onların karargâhlarına giderek imamları İbnü'l-Kevvâ el-Yeşkürî ile görüşmüş; İbnü'l-Kavva, bu görüşmede Hz. Ali'nin Tahkîmden vazgeçtiğini sanarak 6000 kişi ile birlikte ona katılarak Kûfe'ye dönmüş, ancak vazgeçmediğini anlayınca hep beraber tekrar geri dönmüşlerdir.⁶

¹ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler* (Tekin Kitabevi, 2014), 28; Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984), 16.

² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 92.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 3/82.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 4/258.

⁵ Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 36.

⁶ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 2/362; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, 209; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/75-76; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 5/53.

Bunun üzerine Hz. Ali tekrar Abdullah b. Abbas'ı onlarla görüşmeye ve ikna etmeye göndermiştir. İbn Abbas'ın ikna çabaları sonucu 2000 kadar kişi Hâricîlerden ayrılarak Hz. Ali tarafına katılmışlar; ancak diğer Hâricî gruplar, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine lider olarak seçerek Nehrevan kasabasında toplanmışlardır.

Hz. Ali, tekrar onları ikna etmek için Hâricîlere mektup yazmış, onların gerekçelerinin meşru olmadığını onlara anlatmaya çalışmış; Kitap ve sünnetle amel etmediklerini belirtmiştir. Kendisine itaate çağırılmış ve düşmanlarına karşı birlik olmalarını istemiştir. Fakat Hâricîler bunu da kabul etmemişlerdir.

Haricîler daha da ileri giderek kendileri gibi düşünmeyen Abdullah b. Habbab b. Eret'i ve onunla birlikte hamile olan eşini öldürerek ciddi bir tehdit unsuru olmuşlardır.¹ Bunun üzerine Hz. Ali onlarla savaşmak zorunda kalmış ve Nehrevan savaşında dört bin civarında Hâricî'yi etkisiz hale getirmiştir. Savaştan kaçıp kurtulan Hâricîler de Nehrevan'da öldürülenlerin intikamını almak için Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'ın öldürülmesiyle ancak barışın geleceğini söylemişlerdir.²

Verdikleri karar sonucunda Hz. Ali'yi öldürmesi için Abdurrahman b. Mülcem'i, Muâviye'yi öldürmesi için Haccac (Bürek) b. Abdallah'ı, Amr b. Âs'ı öldürmesi için de Amr b. Âs b. Bekir'i görevlendirmişlerdir.³

Muâviye, saldırıdan yaralı olarak kurtulmuş, Amr b. Âs hastalandığı için o gün camiye gitmemiş ve yerine Harice b. Huzâfe'yi görevlendirmiş, o da yaralı olarak kurtulmuştur. Hz. Ali ise, Hicrî 40 Ramazan ayının 21'inde (28 Ocak 661) sabah namazında abdest alırken Abdurrahman b. Mülcem tarafından saldırıya uğramış ve vefat etmiştir.⁴

Hâricîlerin düşünce biçimleri; Kur'an'ı yüzeysel bir şekilde ezberlemeye ve lafızlarını okuyarak başkalarına öğretmeye dayanıyordu. Dinî anlayışlarını buna göre temellendirmişler ve kendileri gibi düşünmeyenleri de tekfir etmişlerdir.⁵

¹ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1968, 3/30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/675.

² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/138

³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 1/138.

⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/143.

⁵ Montgomery W. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (İstanbul, 1998), 14-44.

Haricîler, kurumsal bir devlet anlayışına uyum sağlamakta zorlandıkları için sürekli yöneticilerle çatışmışlardır. Haricîlerin yönetim anlayışlarını “*İni'l-Hukmu İlla Lillah* (Hüküm, ancak Allah'ındır)”¹ ayeti ile özetlemek mümkündür. Bunlara daha sonra “Muhakkimiyye Fırkası” adı da verilmiştir.²

2.5.3. Mürcie

Mürcie ismi, geriye bırakmak, ertelemek veya geciktirmek anlamlarına gelen “r-c-e” kökünden veya ³ veya “r-c-v” kökünden beklenti içinde olma, ümit etme ve umudunu kaybetmeme gibi anlamlara gelmektedir.⁴

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin'de on binlerce Müslümanın birbirini öldürmesi gibi anlaşılması ve açıklanması zor olaylar Müslümanları derinden üzmüş ve bunların dinî ve hukukî yönden akıbetleri sorgulanır olmuştur.

Kimin haklı kimin haksız olduğu, bunların ahiretteki durumları fıkıh, akaid, kelâm ve mezhepler tarihi ilminin konusu olmuştur. Bu tartışmalar, bir yandan mezheplerin ortaya çıkmasına, görüş ayrılıkların temellendirilmesine ve sistemleşmesine neden olurken diğer yandan büyük bölünmelere, parçalanmalara ve düşmanlıklara da neden olmuştur.⁵

Bu durumda kimin haklı veya haksız olduğuna karar veremeyenler bu insanların durumlarını Allah'a havale ederek orta yolu bulmaya çalışmışlar. Kimileri de adam öldürmenin büyük günah olduğunu ve bunun dinî ve hukukî bir sonucunun olması gerektiğini düşünerek ilgili ayet ve hadisleri kendilerine göre yorumlayarak görüş beyan etmişlerdir.⁶ Mürcie'nin bu genel ve kapsayıcı düşüncesinin büyük ölçüde Sa'd b. Ebû Vakkas ve Abdullah b. Ömer gibi sahabîlere dayandığı ifade edilmektedir.⁷

¹ En'am, 6/57.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/64-66; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/45-425.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/119.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/310.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 6/308.

⁶ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Mûsallîn*, 229.

⁷ Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşında Tarafsız Kalanlar*, 9 vd.

Mürctie, Hâricîlerin kendileri gibi inanmayanları tekfir etmelerini, Allah'ın hükmünden önce hüküm vererek Allah'ın iradesine müdahale olarak görmüş ve eleştirmişlerdir. Mürctie, bir insanın, yanlış yolda yürüyen bir liderin veya imamın grubuna, cemaatine dâhil olsa da Müslüman olarak kalabileceğini söylemişlerdir. Onlar, Ali mi, Osman mı, Muâviye mi sorusunu Allah'a havale etmişler, Emevî zulmünü eleştirmişler ancak onların dinden çıktıklarını da kabul etmemişlerdir.¹

Mürctie'nin aktif savunucularının başında geldiği kabul edilen kişinin Horasan'da yaşayan Hâris b. Süreyc olduğu, en büyük destekçilerinden birinin de Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz olduğu ifade edilmektedir.²

Mürctie mezhebi, büyük günah işledikleri iddia edilen kişilerin “*La ilahe illallah, Muhammedün Resulullah*” demeleri durumunda kâfir olarak nitelendirilemeyeceklerine inanırlar. Ayrıca “*Bunların hükmünü Allah'a havale etmeliyiz.*” inancındadırlar.³

Bütün mezhepler tarafından tartışılan iman-amel ayrımı, büyük günah işleyenlerin dünyadaki ve ahiretteki durumu gibi konuları teorik olarak Mürctie de tartışmış ancak bu tartışmaların pratikte insanlar üzerinde uygulanmasının doğru olmayacağını söylemişlerdir. Bu nedenle Mürctie mensupları, daha çok kendilerini Ehlul-Cemâa el-Mürciûn olarak tanımlamışlardır.⁴

2.5.4. Mu'tezile

Mu'tezile, kelime anlamı itibari ile “a-z-l” kökünden ayrılmak, uzaklaşmak, aslından ve kökünden kopmak anlamına gelmektedir.⁵

Mu'tezile mezhebinin ilk teşekkül dönemi, Cemel, Sıffin ve Tahkîm olayında tarafsız kalan ve Haricîlere de katılmayan sessiz bir grubun zamanla taraftar bulması şeklinde olmuştur.⁶

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 6/308. Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 21, dn.23.

² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 6/313.

³ Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 70.

⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 161.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "a-z-l", 11/440.

⁶ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 307

Sistematik bir mezhebe dönüşmesi ise, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ile talebesi Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) arasında geçtiği rivayet edilen “büyük günâh (kebîre)” işleyenlerin durumu hakkındaki tartışmadan sonra Vâsıl’ın ayrılması ile başlamıştır.¹

Mu‘tezile mezhebi, İslâm Mezhepleri arasında en akılcı ekol olarak bilinmektedir. Bu mezhep mensupları, “akıl ile nakil (ayet ve hadis) tearuz ettiğinde yani birbiri ile çeliştiğinde akıl tercih edilir, nakil ona göre te’vil edilir” prensibini temel almışlardır.²

Büyük günâh işleyenlerin, -buna haksız yere masum bir adamı öldürmek de dâhil- ne mü’min ne de kâfir olduklarını, iki menzil arasında bir yerde olduklarını söylemişlerdir. Bu düşüncelerini “el-Menzile beyne’l-menzileteyn” ilkesi ile sistemleştirmişlerdir.

Mu‘tezile mezhebinin beş temel ilkesi (Usûlü’l-hamse) vardır. Bunlar: *Tevhid, adl (adalet), el-menzile beyne’l-menzileteyn, el-va’d ve’l-va’id, el-emr-i bi’l-ma’ruf ve’n-nehÿü ani’lmünker*’dir. Bu ilkeler, hicretin ikinci yüzyılında yavaş yavaş sistematik bir hale gelmişlerdir.³

2.5.5. Şîa

Bu kelimenin sözlük anlamı “ş-y-a‘ kelime kökünden “tâbi olmak, taraftar olmak, destekleyici ve çoğalmak” gibi anlamlarına gelmektedir⁴ Terim olarak ise Hz. Peygamber’den sonra halifeliğin Hz. Ali’ye ve onun soyundan gelen kişilere ait olduğunu iddia eden Hz. Ali ve onun neslinin (Ehl-Beyt) izinden giden ve onların sevgisi ile hayat felsefelerini oluşturan kimseler demektir.

“Şîâ” veya “teşeyyü’ ” kelimeleri taraftar anlamında Hz. Osman zamanında “Şiatu Osman”, “Şiatü Ali”, “Şiatü Benî Ümeyye”, “Şiatü Muaviye” şeklinde kullanılmıştır.⁵

Kırtas olayı ile başlayan ve Sakîfetü Benî Saîde ile devam eden hilafet tartışmalarında Hz. Ali’nin sürecin dışında kalması, ilk üç halifenin seçiminde Hz.

¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, 1/46; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 2/118.

² İbrahim Agah Çubukçu, “Mu‘tezile ve Akıl Meselesi”, *AÜİFD* 12/1-4 (1964), s. 51-62.

³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, 1/56; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 2/114..

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 8/177

⁵ İbn Sâ’d, *et-Tabakâtu’l-Kubrâ*, 5/77.

Ali'nin görüşünün doğrudan alınmaması memnuniyetsiz bir kitle meydana getirmiştir. Bu kitle, özellikle Kerbelâ olayından sonra Şîa denen grubun temelini teşkil etmiştir.

Hız. Osman döneminde devlet yönetimiyle ilgili ortaya çıkan sorunlar, zamanla çeşitli gruplaşmalara neden olmuştur. Bu gruplardan bir kısmı Hız. Osman ve valilerini, Emevî hanedanını suçlarken, kimileri de Hız. Ali ve yakın çevresini sorumlu tutmuşlardır.

Hız. Ali ve yakın çevresini sorumlu tutanlar, doğrudan Hız. Ali ve Ehl-i Beyt'i hedef almışlardır. Hız. Ali'nin Hâricîler tarafından şehit edilmesi, Hız. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye zorunlu olarak devretmesi; onun bu iyi niyetine rağmen Hız. Hüseyin'in Kerbelâ'da acımasızca Emevî komutanlar tarafından şehit edilmesi, büyük bir muhalif kitle meydana getirmiştir. Bu kitle, zamanla Emevî iktidarının etki alanından kurtulmaya çalışmış ve tarihî süreç içerisinde Şîa olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda Şîa, zamanla kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrılmışlardır

Hız. Hüseyin'in Kerbelâ'da sağ kurtulan oğlu Ali b. Hüseyin Zeynelabidin siyasetten uzak yaşamayı tercih ederken onun oğullarından Zeyd b. Ali siyasette aktif bir rol üstlenmiş;¹ Muhammed el-Bakır ise babasının izinden giderek siyasetten uzak durmuştur.²

2.5.6. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, hicrî ikinci asırdan itibaren başlayan, İslam Tarihindeki olayları mutedil olarak yorumlamayı tercih eden, aşırılıklardan kaçınan ve kendilerinin “*Sırat-ı Müstakim*” üzere olduklarını söyleyen itikadi ve ameli bir mezhebin genel adıdır.³

Şîa ve Hâricîler kimin halife olması gerektiği konusunda tartışmalar yaparken; Ehl-i Sünnet, Hâricîlik ve Şîa'nın keskin görüşlerine katılmamış ve orta yolu izlemişlerdir. Buna göre Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali'nin halifelikleri meşrudur. Bu dört halifenin hepsi kendi fazilet sırasına göre halife olmuşlardır.

¹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 137 vd.

² Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 168 vd.

³ Bağlıoğlu, Ahmet-; Onat, Hasan, vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi*, 346.

Ehl-i Sünnet âlimleri tahkimi yorumlarken Ebû Mûsâ ile ilgili olumlu bir değerlendirme yaparlar. Çünkü Ebû Mûsâ, görev yaptığı beldelerde hiçbir maddi karşılık beklemeden görev yapmış, yaptığı içtihatlarla hem Hz. Peygamber'in hem de Hz. Ömer'in takdirini kazanmış birisidir. Ömür boyu fitneden uzak durarak istikrarlı bir yol izlemiştir. Halife olarak da Hz. Ömer'in çizgisini devam ettireceğini düşündüğü için Hz. Osman'dan sonra Abdullah b. Ömer'in halife olmasını istemiştir.¹

Hâricîler tahkîm olayının başarısızlıkla sonuçlanmasının sorumluluğunu Hz. Ali'ye ve hakemlere yükleyerek onları tekfir etmişlerdir. Ehl-i Sünnet ise Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesinin sorumluluğunu Hâricîler'e yüklerken; tahkimin başarısızlığını da her iki hakemin kendi görüşlerinde ısrar etmelerine bağlamışlardır. Bu noktada hakem olayıyla ilgili yazılan ilk bilgiler Şiiler tarafından yazılan kaynaklara ait olduğu için Ehl-i Sünnet'in bu konularda Şiî rivayetlerden etkilendiği ileri sürülebilir.

Ehl-i Sünnet tahkîmi yorumlarken Ebû Mûsâ ile ilgili olumsuz bir değerlendirme yapmaz. Bunun nedeni olarak da, Ebû Mûsâ'nın halife olarak tarafsız ve her türlü fitneden uzak duran Abdullah b. Ömer'de ısrar etmiş olmasıdır.

Ehl-i Sünnet, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan Müslümanların ahiretteki durumları hakkında yorum yapmamış ancak her iki tarafın da cennetlik olduğunu; çünkü bu savaşların bir içtihad sonucu meydana geldiğini söylemiştir. Buna göre bunlar hakkındaki karar, Allah'ın hükmüne bırakılmalıdır.² Cemel ve Sıffin'e katılanlar hakkında kötü söz söylenmemelidir ve savaşa katılanları tekfir etmek doğru değildir.³

Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'e atfedilen “*Allah, bizim kılıçlarımızı o kandan korudu, biz de dilimizi o fitneden koruyalım*” sözü Ehl-i Sünnet imamlarının çoğunun genel bir ilkesi olmuştur.⁴

Ayrıca Ehl-i Sünnet âlimleri, hilafet konusunda da, halife/imam fasık da olsa

¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/25.

² İbn Kesi, *el-Bidâye ve'm-Nihâye*, 4/538.

³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 8/710.

⁴ Fahreddin er-Râzî, *Meâlimü Usûli'd-Dîn*, 153; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li-Şerh-i Sâhîh-i Buhârî*, 6/70.

mümin de olsa toplumun düzeni ve istikrarı açısından ona itaat etmek gerekir, demişlerdir.¹

Büyük günah meselesinde Ehl-i Sünnet yine mutedil bir görüş ortaya koymuştur. Buna göre büyük günah işlemek kişiyi dinden çıkarmaz ve bu kişi tekfir de edilemez. Bu görüş zamanla “*Ehl-i kible tekfir edilemez*” şeklinde bir kaideye dönüşmüştür.²

2.5.7. Tekfir Düşüncesi

"K-f-r" kelimesi, sözlükte “örtmek, gizlemek, nankörlük etmek”, “bir şeyin üstünü örtmek, inkâr etmek, reddetmek ve karşı gelmek” gibi anlamlara gelmektedir.³ “*Tekfir*” ise, terim olarak bir kişinin dinden çıktığını veya dinin dışında olduğunu ifade etmek için kullanılır. Bu anlamda iki ucu keskin bir kılıç gibi herkesin birbirine karşı kullanabileceği tehlikeli bir silaha dönüşen bir anlayışı ifade etmektedir.

Bir sahabînin gayr-i Müslimlerle yapılan bir savaşta müşrik birinin kelime-i şahadet getirdiği halde onu öldürmesi üzerine Hz. Peygamber (sav) ona; “*Kalbini yarıp baktın mı, sen ahirette bunun hesabını nasıl vereceksin?*” demiş; maktûlün ailesine de diyet ödemiştir.⁴

Haricîlerin çoğuna göre büyük günah işleyen kimse kâfir olur ve ehl-i kibleden sayılmaz. Hasan-ı Basrî ise büyük günah işleyenlerin münafık olduğunu söyler. Mu‘tezile ise yukarıda geçtiği gibi büyük günah işleyenlerin “*iki menzil arasında bir yerde olduklarını*”; buna göre ne mü’min ne de kâfir belki de fasık olabileceklerini söylerler.⁵

İbn Hazm ise Selef ulemasının genel görüşünü özetleyerek büyük günah işleyen kişinin tövbe etmesi durumunda affolunacağını; aksi takdirde ise ahirette amellerinin tartılarak hesap vereceğini ifade etmektedir.⁶

¹ İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetül'l-Muhtaç fi-şerhi'l-minhac*, 9/66.

² Tahâvî, *Şerhu Akîdeti't-tehâviyye*, 187..

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "k-f-r" maddesi, 13/85.

⁴ Şemsüddin Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefîrî eş-Şâfî, *el-Mecâlisü'l-va'ziyye fi şerh-i ehâdis-i hayr-i'l-beriyye min Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut-Lübnan, 2024, 1/278.

⁵ Muhamme Ebû Zehra, *İbn Hazm*, çev. Osman Keskiöğlü, Ercan Gündüz (İstanbul: Buruc Yayınları, 1996), 195-196.

⁶ İbn Hazm, *el-Faṣl*, 4/46.

İtikadî konularda Allah'ın zâtı ve sıfatları üzerine yapılan tartışmalarda “Allah'ın sıfatları, zâtının aynı mıdır, gayri mıdır” konuları, “Usûlü'd-Dîn”in temel konuları arasında yer almıştır. Daha sonraki yüzyıllarda tekfir düşüncesi, felsefenin alanına girmiş ve Gazzâlî (ö. 505/1111) ile başlayan Tehâfüt geleneği yüzyıllarca devam etmiştir.¹

Ancak Gazzâlî'nin bu tezi, maksadını aşacak şekilde yorumlanmıştır.² Oysa Ehl-i Sünnet âlimlerinin hâkim görüşü, iman çerçevesini daha geniş tutarak Ehl-i Kible'nin tekfir edilemeyeceği yönünde olmuştur.³

2.5.8. Tahkîme Giden Süreçte Kûfe'nin Rolü

Kûfe, Irak'ın en verimli topraklarının bulunduğu, tarihte Babil olarak bilinen bölgenin güneyinde Necef ile Kerbelâ arasında Dicle ile Fırat'ın kavşağında kurulmuş kadim bir şehirdir. Günümüzde o bölgeye genel adıyla Yunanca Mezopotamya adı verilmektedir. Kûfe'nin milattan önce 838 yılına kadar uzanan bir geçmişi olduğu kabul edilmektedir.⁴ Müslümanlar tarafından Irak fethedildikten sonra Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs oraya ilk vali olarak atanmış ve şehri yeniden bir ordugâh (askeri üs) şehri olarak inşa etmiştir.

İslamiyetten önce, Arap göçleri başlamış olsa da Kûfe, yerleşik hayata ve şehirleşmeye Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile başlamıştır. Bu bölgede Zerdüşt dinine mensup Farslılar ayrıca Hıristiyan, Yahudi, Sabiî, Budist ve Maniheiztler de yoğun bir şekilde yaşadığı için Kûfe hem stratejik hem de kozmopolit bir yapıya sahipti. Bu kadar farklı etnik ve dinî kökenli toplulukların yaşadığı Kûfe, İslam Tarihinde pek çok önemli olayın cereyan ettiği bir merkez olmuştur.

Kûfe, ordugâh bir şehir olarak kurulduğu için yöre halkı daha çok ganimet gelirlerine odaklanmıştır. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılında fetihlerin ve fetih gelirlerinin azalması, Hz. Osman'ın Sevâd arazilerini Kûfe'nin ve Kureyş'in bazı ileri gelenlerine vermesi nedeniyle Kûfe halkı, ekonomik olarak olumsuz etkilenmiş; bu sebeple Kûfe'de Hz. Osman'a karşı muhalif bir tepki oluşmaya

¹ Mahmut Kaya, “Tehâhütü'l-Felâsife”, *DİA* (İstanbul: 2011), 313-314.

² Aron Segal, “İslâm Dünyası Bilimde Neden Geri Kaldı”, çev. Celal Öney, *Journal of History and Future* 1/1 (2015), 172-203.

³ Tahâvî, *Şerhu Akîdeti't-tehâviyye*, 187..

⁴ Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, 26/26/339-342

başlamıştı. Ayrıca bu süreçte Kûfe’de sık sık valiler değişmeye başlamış ve halk sürekli valilerin aracılığıyla devlet hazinesinden yardımlar talep etmiştir. Buna direnen valiler, uzun süre görev yapamamışlar ve halkın yoğun şikayetleri sonucu halife tarafından azledilmişlerdir.

Kûfe’de bedevî ve kozmopolit bir kültürün hâkim olması, Kûfe’nin hem dinî hem de siyasî geleceğini şekillendirmede etkili olmuştur. Sıffin Savaşında önemli Kûfe’li bir grup, Tahkimin kabul edilmesinden sonra “*Hüküm ancak Allah’a aittir*” diyerek Hz. Ali’den ayrılmışlardır.

Kûfe halkı, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin valiliğinden itibaren Hz. Ali’ye mesafeli olmakla beraber Hz. Ali ve ailesine, çocuklarına yani Ehl-i Beyt’e en büyük desteği de yine Kûfeliler vermiştir. Ne var ki bu destekleri çoğu zaman yarıda kalmış ve sonu hem kendileri hem de destek verdikleri insanlar için ağır bedeller ödenmesine sebep olmuştur.¹

2.5.8.1. Hz. Hasan Döneminde Kûfe

Hz. Hasan halife olduğunda Muâviye ile mücadele edebilmesi için aynen Hz. Ali gibi Kûfeli’lerin desteğine ihtiyaç duymuş; bunun için Kûfeli askerlere yapılan bağışları yüzer dirhem arttırma yoluna gitmiştir. Çünkü Hz. Hasan Kûfeli’lerin hem savaşa isteksiz olduklarının farkındaydı hem de Hz. Ali’ye destek veriyorlarmış gibi görünseler de aslında tam destek vermediklerini biliyordu.²

Hz. Hasan Muâviye ile savaşmak için ordusunu hazırladığında, Muâviye Hz. Hasan’ın ordusundaki bazı birlikleri para karşılığında kendi saflarına çekmeyi başarmıştı. Ordusundaki bu çözülmeye dolayı Hz. Hasan’ın morali bozulmuş ve şu konuşmayı yapmıştı: “*Ey Iraklılar, babam Ali’yi savaşa ve tahkime zorlayanlar sizlerdiniz. Sonra ona muhalefet edenler yine sizler oldunuz. Sonra bana geldiniz. Muâviye gelince ileri gelenleriniz gidip ona biat ettiler. Beni kendim ve dinim hususunda aldatmayınız.*”³

Hz. Hasan kuşatma altına alındığında Muâviye’nin kendisi için bu insanlardan daha hayırlı olduğunu, bu insanların kendisinin tarafında olduğunu söyledikleri

¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi*, 74.

² Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi*, 74.

³ Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 3/285.

halde kendisini öldürmek istediklerini söylemiştir. Muâviye'den kendisi ve ailesi hakkında can ve mal güvencesi almasının savaşmasından daha hayırlı olacağını, eğer savaşacak olursa Kûfeli'lerin onu boğazından tutarak Muâviye'ye teslim edeceklerini düşünmüş olmalıdır.

Bunun üzerine Hz. Hasan savaş hazırlığı yapmış olmasına rağmen Muâviye ile savaşmaktan vazgeçmiş ve hilafeti sulh içinde ona devretmiştir. Kendisi de vefat edinceye kadar Medine'de kalmıştır.¹

Bunun üzerine Hz. Hasan, savaş hazırlığı yapmış olmasına rağmen Muaviye ile savaşmaktan vazgeçmiş ve hilafeti sulh içinde ona devretmiştir. Kendisi de vefat edinceye kadar Medine'de kalmıştır. Hilafeti Muâviye'ye bırakması konusunda kendisine yöneltilen eleştirilere ise şöyle cevap vermiştir: "*Kûfeliler savaşmak istemediği için hilafeti Muâviye'ye vermek zorunda kaldım.*" Kûfelilere hitaben de; "*Ey Kûfeliler! Babam Hz. Ali'yi öldürdünüz, beni yaraladınız ve malımı zorla gasbettiniz,*"² diyerek tepkisini ortaya koymuştur.

2.5.8.2. Hz. Hüseyin Döneminde Kûfe

Hz. Ali'nin şehit edilmesi, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesi sonucu Emevî yönetimi büyük bir zafer elde etmişti. Hz. Hüseyin de hem onlara biat etmemiş hem de Hz. Hasan'ın Muaviye ile anlaşmasını doğru bulmamıştı.³ Hz. Hüseyin Yezid'e biat etmeyerek mücadele kararı almış ve Mekke'ye gitmiştir. Onun Mekke'ye gittiğini öğrenen Kûfeliler Hz. Hüseyin'e yüzlerce mektup yazarak kendilerinin bir imamı olmadığını ve onu beklediklerini bildirmişlerdir. Hz. Hüseyin Kûfe'ye önce Müslim b. Akîl'i göndererek durumu araştırmasını istemiştir.

Müslim b. Akîl, Kûfe'de gizlice Hz. Hüseyin adına biat toplarken Yezid'in Kûfe'ye atadığı vali Kûfe halkını savaşla ve ganimet gelirlerini kaybetmekle korkutmuş, destek veren binlerce kişiyi dağıtmıştır. Yalnız kalan Müslim feci bir şekilde öldürülmüştür. Öldürülmeden önce Hz. Hüseyin'e haber göndermeyi başarmış Kûfe'ye gelmemesini tavsiye etmiştir.

¹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 216.

² Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 221.

³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/148.

Kûfelilerin daveti üzerine Kûfe'ye giden Hz. Hüseyin, orada Yezid'in Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından hazırlanan ve komutanlığını Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkas'ın yaptığı ordu tarafından Kerbelâ'da şehit edilmiştir (10 Muharrem 61 h. / 10 Ekim 680 m.).¹

2.5.8.3. Zeyd b. Ali Döneminde Kûfe

Künyesi, Ebü'l-Hüseyin Zeyd b. Alî Zeynelâbidîn b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740)'dir. Emevî idaresinde baskı ve zulmün artması ile Kûfe'den Zeyd b. Ali'ye çağrılar gelmeye başlamıştı. İyiliği hâkim kılıp kötülüğü engelleme isteği olan ve hitabet gücüyle halk üzerinde etkili olan Zeyd b. Ali bu çağrılardan cesaret almış, halife olma isteğini etrafından ve Emevî yöneticilerinden gizlememiştir.

Kûfeliler Kûfe, Basra ve Horasan'da ona destek veren 100.000 silahlı asker olduğunu söylediklerinde Zeyd "Babama ve dedeme yaptığınız gibi beni de terk etmenizden korkuyorum" demiştir. Bunun üzerine Kûfeliler yeminler ederek ona destek olacaklarına dair söz vermişlerdir. Zeyd'in yakın çevresi Kûfeli'lere güvenilemeyeceği konusunda Zeyd'i defalarca uyarırsa da Zeyd b. Ali bu uyarıları dinlememiş çağrılara kayıtsız kalamayacağını söylemiştir.²

Zeyd b. Ali, Kûfe'de yaklaşık on ay kalarak gizlice faaliyet yürütmüş ve 15.000 kişinin biatını almıştır. Tam eyleme geçmek için hazırlandığı sırada ona biat edenlerden bir grup Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşlerini sormuş; O da atalarından onlar hakkında hep hayır duyduğunu söylemiş, bunun üzerine bu cevaptan memnun olmayan grup biatlarını bozarak ayrılmışlardır. Bu ayrılan gruba Râfizîler, kendi yanında kalan gruba da Zeydîler denmiştir.

Bu kopuştan sonra Zeyd'in etrafında 15.000 kişiden sadece 218 kişi kalmış, Zeyd buna şaşırarak "Bu kopuştan sonra Zeyd" diye sormuştur. Zeyd, Kûfeli'lerin kendisine katılmasını diye muhasara altına alındıklarını öğrenince Kûfeli'leri kurtarmaya gitmiş, yeni katılanlarla birlikte sayıları ancak 500'ü bulmuştur. Bu kadar az kişiyle askerî güçlere karşı koyamamış ve Zeyd b. Ali orada

¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/312,316; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/316; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 30113.

² Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *DİA*, 44/313-314..

öldürülmüştür (122 h. / 740 m.).¹

2.5.9. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin İzlediği Yol ve Tevvâbûn Hareketi

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Osman döneminde meydana gelen "isyan" olaylarını, Hz. Peygamber (sav)'in "fitne" hadisleri ışığında değerlendirmiş ve buna göre tarafsız ve sessiz kalmayı tercih etmiştir. Ancak Hz. Osman'ın katillerini bulunup cezalandırılmasını ısrarla talep etmiştir.

Bu arada Ebû Mûsâ gibi düşünen diğer önemli bir sahabe grubu da belirli ölçüde tarafsız kalmışlardır. Bunların başında Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Said b. Zeyd, Üsâme b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme, Übhan es-Sayfî, Selemetü ibn Evka', Zeyd b. Sâbit, Ebû Bekre, Ebû Hureyre, Said b. Âs, Muğîre b. Şu'be, Abdullah b. Amr b. Âs gibiler gelmekteydi.²

Hz. Ali, Hz. Aişe, Zübeyr b. Avvâm, Talha b, Ubeydullah gibi sahabeler, doğrudan sorumluluk alarak yönetim alanında aktif rol oynamışlardır.

Şam valisi Muaviye de, hem Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasını ısrarla istiyor hem de iktidar mücadelesinde var olduğunu hissettiriyordu.

Amr b. Âs gibi süreci bekle-gör politikası ile izleyen başka sahabeler de vardı.

Bütün bu gelişmeler, Sıffin Savaşı ve Tahkîm olayından sonra başka bir merhaleye evrildi ve dinî mezheplerin teşekkül dönemi başladı. Bu dönemde Hz. Ali şehit edildi, Hz. Hasan hilafet görevini Muaviye'ye "sulh" yoluyla teslim etti, Muaviye mutlak egemenliğini ilan etti ve ardından Hz. Hüseyin trajik bir şekilde Kerbelâ'da şehit edildi. Kûfeliler, bu olaylardan kendilerini sorumlu tutarak manen pişmanlık duydular, tövbe ettiler ve bunun intikamını almak için bir hareket planı çizdiler. İşte bu süreçte Emevî hanedanının uygulamalarına karşı birbirinden bağımsız birçok muhalif hareket ortaya çıktı. Bunlardan üç hareket öne çıktı:

¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*,19/468.

² Yusuf Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabiler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), 2009), 16 vd.

Birincisi, Süleyman b. Surad (65/685)'in temsil ettiği Tevvâbûn hareketi; ikincisi, Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî (67/687)'nin temsil ettiği Şîî eğilimli ¹ hareket, üçüncüsü de Şîâ'ya mesafeli Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm (72/692)'in temsil ettiği hareket.

Ebû Mûsâ'nın manevî olarak etkili olduğu Kûfe'de ortaya çıkan Tevvâbûn hareketi, Ebû Mûsâ'nın izlediği metodun tam aksine silaha sarılmayı tercih etmiştir. Liderliğini Süleyman b. Surad'ın yaptığı bu hareket, başlangıçta Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e verdikleri desteği yarıda bırakmanın verdiği vicdan azabıyla ilk önce tövbe ettiler. Bu nedenle bunlara “Tevvâbûn” adı verildi.²

Bu hareketin lideri konumunda olan Süleyman b. Surad, Huzâ'a kabilesine mensup olup Kûfe'ye yerleşmiş ve Hz. Osman dönemindeki bazı uygulamalardan dolayı Hz. Osman'a ve Emevî soyuna muhalefet etmiştir. Cemel savaşında muhtemelen Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin ve Irak halkının etkisi ile tarafsız kalmışken daha sonra doğrudan Hz. Ali'nin yanında yer almış ³ ve Sıffîn savaşında Hz. Ali'nin ordusunda ordu komutanlığı yapmıştır.⁴ Ancak tahkim olayında da Iraklıların tarafsız kalması nedeniyle hayal kırıklığı yaşamış ve kendisi de tarafsız kalmak zorunda kaldığını ifade etmiştir.⁵

Süleyman b. Surad'ın başlattığı bu hareket, kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap olarak Bakara 54. ayeti delil getirmişlerdir. Bu ayet: “*Gelin yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir.*”⁶ ayet-i kerimesini delil olarak kullanmışlardır. Ancak bu ayette geçen “*Nefislerinizi öldürün*” ibaresini “*Düşmanlarınızı öldürün*” şeklinde yorumlamışlardır.

Muaviye b. Ebî Süfyan, kendi muhaliflerini takibe alması ve Hucr b. Adîy'i öldürtmesinden sonra Tevvâbûn hareketinin lideri Süleyman b. Surad ⁷

¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5/218.

² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/611; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 5/196-198.

³ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 6.

⁴ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 205; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 237. Mehmet Dalkılıç, “Süleyman b. Surad ve Tevvâbûn Hareketi”, *Kafkas Üniversitesi İFD* 9/17 (2022), 226.

⁵ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, 519.

⁶ Bakara, 2/54.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Dalkılıç, “Süleyman b. Surad ve Tevvâbûn Hareketi”.

evinde gizlice toplantılar yaparak faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır.¹

Bu gelişmeleri yakından izleyen Abdullah b. Yezid, Kûfe halkına, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinin kendisini de rahatsız ettiğini; bunu kabullenemediğini; ancak Kûfe halkının başlattığı bu muhalif harekete, silaha başvurmadıkları sürece müdahale etmeyeceği sözünü vermiştir. Hatta Kûfe'yi işgale gelen Ubeydullah b. Ziyad'a karşı birlikte hareket etmeyi de önermiştir.² Ancak Ubeydullah b. Ziyad, Kûfe'yi işgal etmek için bölgeye iki koldan ordular gönderiyordu.

Bu nedenle Süleyman b. Surad, Abdullah b. Yezid'in bu yaklaşımına güvenmeyerek yeni bir saldırı hareketi başlatmış, ordusunu "Aynü'l-verde"³ denilen mevkiye getirerek orada kamp kurmuş (64/Kasım 684) ve Şam ordusunu beklemeye başlamıştır. Bu arada Süleyman b. Surad, yardımcılarına "*Ben ölürsem yerime Müseyyeb b. Necebe, ona bir şey olursa Abdullah b. Sa'd b. Nüfeyl, ona bir şey olursa Abdullah b. Vâl et-Temîmî, ona da bir şey olursa Refâa b. Şeddâd el-Becelî komutan olacaktır*", şeklinde vasiyette bulunmuştur.⁴

Emevî yönetiminin gönderdiği iki komutandan Şurahbil b. Zülkela' ile diğer komutan Husayn b. Numeyr kendi aralarında anlaşamayınca Süleyman b. Surad'ın görevlendirdiği komutan Müseyyeb b. Necebe, Şurahbil b. Zülkela' komutasındaki orduya baskın düzenleyerek onu bozguna uğratmıştır. Bunu öğrenen Ubeydullah b. Ziyad, Husayn b. Numeyr komutasında 12.000 kişilik bir orduyu (65/4 Ocak 685) Tevvâbûn ordusunun üzerine göndermiştir. Çıkan çatışmada Süleyman b. Surad ve kendisinden sonra aday gösterdiği diğer dört komutan da öldürülmüş ve böylece bu hareket tamamen bitmiştir.⁵

Süleyman b. Surad gibi aynı dönemde Abdullah b. Zübeyr ve Muhtar b. Ebî Ubeyde'nin başlattığı "kıyam" hareketi de acı bir şekilde mağlubiyetle sonuçlanmış ve ortadan kaldırılmışlardır. Kurumsallaşmış bir devlet geleneğine, felsefi bilimsel bir

¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/558; Ethem Ruhi Fırlalı, "İlk Şii Olayları 1.Tevvâbûn Hareketi", *AÜİFD* 26 (1983), 335-352.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/696 vd.

³ Aynü'l-Verde, bugünkü Şanlıurfa ilinin Ceylanpınar ilçe merkezi olan ve Re'sül-Ayn olarak bilinen bölge olduğu belirtilmektedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Aynü'l-Verde Savaşı", *DİA*, 4/283.

⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/596; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* 4/6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/699.

⁵ İbn Sâ'd, *et-Tabakati'l-Kübra*, 4/293. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/549; Ethem Ruhi Fırlalı, "İlk Şii Olayları 1.Tevvâbûn Hareketi-", *AÜİFD* 26 (1983), 335-352; Dalkılıç, "Süleyman b. Surad ve Tevvâbûn Hareketi", 235.

zemine oturmayan bu tür başkaldırıları tarih boyunca bir çok masumun ölümüne neden olmuş ve ne yazık ki istenilen sonucu da vermemiştir.

Ebû Mûsâ'nın "fitne" hadislerine yaklaşım tarzı ve tarafsız kalma tutumu, muhtemelen bu tür katliamların önüne geçmek için başvurduğu bir içtihat şekli olsa gerektir.

Böylece silaha sarılanların çoğu, başkalarının silahı ile ortadan kaldırılmış oldular.

Montgomery Watt, başta Haricîler olmak üzere silaha sarılan ve kısa zamanda çözüm odaklı olan bu tür hareketlerin bir çoğunun bedevi kabilelerden oluştuğunu ve sağlıklı bir yapılanma ortaya koyamadıklarını ifade etmektedir.¹

Sonuç olarak şu söylenebilir: Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hz. Peygamber (sav)'ın fitne ile ilgili hadislerinden hareketle tarafsız ve sessiz kalma anlayışının temel hedefi, kardeş kanının akmasını önlemek olmuştur.

Ebû Mûsâ'nın bu metodunun, yukarıda da değindiğimiz gibi kendi dönemindeki bazı sahabiler tarafından da benimsendiği görülmüştür. Ayrıca Tabî'n neslinden Hasan Basrî (d. 21 /642) / ö. 110/728) vb; Tebe-i Tabînden Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) vb., daha sonraki nesillerden İmam Malik b. Enes (ö. 179/795), İmam Şafî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî (324/935), İmam Gazzâlî (505/1111) vb. şahsiyetlerin de dahilî fitnelere karşı tutumlarında Ebû Mûsâ'nın izlediği bu yaklaşıma uygun bir yol izledikleri söylenebilir.

¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 50.

3. SONUÇLAR

Hz. Ebû Bekir'in halife seçilme yöntemi ve Arap örfünün burada ortaya koyduğu direnç; daha sonraki halifelerin seçilme sürecinde de devam etmiştir. Özellikle Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin otoriteyi tesis etmekte zorlanması, beraberinde önemli kırılmalar meydana getirmiştir.

Hz. Ali, devlet otoritesini sağlamadan muhataplarının, muhaliflerinin ve isyancılarının taleplerinin yerine getirilmesinin zor olacağını muhataplarına iletmıştır. Ancak muhalifleri, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda aceleci davranmışlar ve bu durum Cemel Savaşı'nın meydana gelmesine neden olmuştur.

Hz. Ali, Cemel'den sonra da birliği sağlayamamış; Muâviye Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması şartını ileri sürerek Hz. Ali'ye biat etmemiş ve yapılan onlarca görüşmeye rağmen uzlaşmaya yanaşmamıştır. Bunun sonucu olarak her iki ordu Sıffin savaşında karşı karşıya gelmiştir

Sıffin savaşı, Muaviye ve Amr'ın başvurduğu taktikler sonucu yarıda kalmış ve Tahkîm süreci ile hem dinî hem de siyasî anlamda büyük bölünmeler ve tartışmalar başlamıştır. Tahkîm olayından dolayı da insanların Allah adına hüküm veremeyeceklerini iddia eden ve adına Haricîlik denen yeni bir mezhep (firka) ortaya çıkmıştır.

Bütün bu süreçlerde Ebû Mûsâ, "fitne" hadislerini gerekçe göstererek tarafsız kalmıştır. Bununla beraber Hz. Ali'ye gönülsüz biat etmekle beraber karşı çıkmamış, isyan etmemiş ve başkaldırmamıştır. Hakem olayında da tarafsız kalmış ve her iki tarafa da mesafeli durmuştur. Ancak teorik olarak ortaya koyduğu bu tarafsızlık ilkesi, pratikte olumlu sonuç vermemiş ve Ebû Mûsâ'nın istediği barış ve huzur gerçekleşmemiştir. Böylece Ebû Mûsâ'nın bu tarafsızlık ilkesi, defacto olarak Muaviye'nin işine yaramış ve Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra kendisi istemeyerek de olsa Muaviye'ye biat etmek zorunda kalmıştır.

Hakem tespiti toplantısında Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Amr b. Âs ile yaptığı anlaşmaya sadık kalarak ilkeli duruşunu devam ettirmiş; ancak Amr, savaşta olduğu gibi burada da siyasî bir hamle yaparak süreci Muaviye'nin lehine çevirmiş ve böylece hilafet saltanata dönüşmüştür.

Ebû Mûsâ'nın da bu olaylarda takındığı bu tarafsızlık ilkesinin gerekçeleri şöyle özetlenebilir.

Birincisi, Ebû Mûsâ, başından beri istikrarlı bir yol izlemiş, görev yaptığı bütün beldelerde ve atmosferlerde halkın maddi ve manevî desteğini almış ve kendi saygınlığını korumuştur

İkincisi, Hz. Peygamber (sav) zamanında kendisine verilen bütün görevleri başarıyla yapmıştır.

Üçüncüsü, “fitne” hadislerini kendisine göre yorumlayarak kanın akması için iyi niyetle çaba sarfetmiş ve bu çizgisinden taviz vermemiştir.

Dördüncüsü, Muaviye'nin tüm maddi ve manevi tekliflerini geri çevirmiş ve Muaviye'ye karşı ilkeli duruşunu ve tutumunu devam ettirmiştir.

Beşincisi, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesinden sonra Muaviye'ye biat etme konusunda bir süre beklemiş; ancak daha sonra oğullarına danışarak ve daha fazla kan akmaması için Muaviye'ye biat etmiş ve tekrar kendi ilkeli ve istikrarlı hayatına devam etmiştir.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Sakîfetü Benî Sâide ile başlayıp Tahkîm olayı ile noktalanın bu siyasal süreç; mezheplerin ortaya çıkması ve teşekkülünde önemli bir faktör olmuştur. Böylece, Hâricîlik, Mürcie, Mu'tezile, Kaderiyye ve Şîa gibi pek çok mezhep, kendi bakış açılarına göre bu olayları yorumlayarak tarih sahnesine çıkmışlardır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra yaşanan olaylar, doğrudan Hz. Peygamber (sav)'in “fitne”¹ ile ilgili hadislerle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Ebû Mûsâ, Sa'd b. Ebû Vakkas, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Saîd b. Zeyd, Ebû Hüreyre, Üsame b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme, Zeyd b. Sâbit, Ebû Bekre, Abdullah b. Amr b. Âs gibi şahsiyetler de tarafsız kalarak bu fitne olaylarından uzak durmuşlardır.

Bu gibi sahabelerin temel gerekçeleri; ilgili hadis-i şeriflerin ışığında olaylara

¹ Sefîrî, *el-Mecâlisü'l-vaz'iyye fî şerhi ehâdisi hayri'l-beriyye min Sahîhi'l-Buhârî*, 1/196, hadis no: 502.

karışmama, çevresindeki insanları bu fitneden uzak durmaya çağırma ve böylece kanın daha fazla akmaması için çaba sarfetmek olmuştur.

Fitneden uzak durma ve tarafsız kalma geleneği, Tabiîn dönemi imamlarından Hasan Basrî, İbrahim en-Nehâî vb. gibi alimleri de etkilemiştir.

Buna karşın Saîd b. Cübeyr vb. zatlar da bu tür olaylarda haklının yanında durmanın vicdanî bir sorumluluk olduğuna söyleyerek açık tavır almışlardır.

KAYNAKLAR

- Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38). *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Naciye Minhum*. Kahire, 1948.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyeri (ö. 211/826-27). *el-Muşannefî'l-ḥadîs*. 11 Cilt. Beyrut, 1970.
- Ahmed Abdurrahman İsa. *Küttabu'l-Vahy*. Riyad, 1980.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855). *Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel*. ed. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyası- Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ -Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. ed. (Sad. Metin Muhsin Bozkurt). İstanbul, 1997.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001. Basım, 2001.
- Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi". *AÜİFD* 31/1-4 (01 Ağustos 1989), 331-347.
- Akkad, Mahmud Abbas. *Amr b. Âs*. Kahire, 2005.
- Akkoyunlu, Adil. *Hz. Ali*. İstanbul, 2016.
- Altun, İsmail. *Ebû Mûsa el-Eş'ârî'nin Hayatı ve Kişiliği (Doktora Tezi)*. Erzurumu: Atatürk Üniversitesi SBE, 2002.
- Apak, Adem. *Am b. el-Âs Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı (Doktora Tezi)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 1999.
- Apak, Adem. *Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri (Yüksek Lisans Tezi)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 1995.
- Apak, Adem. *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Apak, Adem. "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü". *Marife* 5/1 (2005), 121-143.
- Ardıç, Furkan. *Hz. Ali Dönemi Valileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), 2020.
- Ateş, Ahmet. "Asabiyet". Eskişehir: MEBİA, 1997.
- Ateş, Orhan. "İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Ocak 2017), 1-23. <https://dergipark.org.tr/pub/asead/issue/39124/458456>
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *DİA*. 17/539-546. İstanbul, 1998.
- Avcı, Casim. "Kûfe". *DİA*. 26/339-342. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Avvâ, Muhammed Selim. *İslam Devletinde Yönetim Şekli*. İstanbul, 2011.

- Aycan, İrfan. "Rebîa (Benî Rebîa)". *DİA*. 34/498-499. İstanbul: DİA, 2007.
- Azimli, Mehmet. *Hız. Ali*. Ankara, 2015.
- Bağlıoğlu, Ahmet-Onat vd. (ed.). *İslâm Mezhepler Tarihi*. Ankara, 2013.
- Bakır, Abdulhalik. *Ali b. Ebî Talib*. Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık, ts.
- Balcı, İsrâfil. *Hız. Ömer Döneminde Diplomasi (Doktora Tezi)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE: Samsun, 2002.
- Balcı, İsrâfil. "İmamlar/Halifeler Kureys'tendir İddiasının Kritiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 5-31.
- Başaran, Selman. "Ebû Mihnef". *DİA*. 10/188-189. İstanbul: DİA, 1994.
- Behiyy, Muhammed. *el-Cânibü'l-İlâhî mine'l-Fikri'l-İslâmî*. Kahire, 2. Baskı., 1948.
- Behiyy, Muhammed. *İslâm Düşüncesinin İlâhî Taraflı*. çev. Fuat Sezgin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Belâzûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93). *Ensâbü'l-Eşraf*. ed. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikli. 8 Cilt. Beyrut, 1996.
- Belâzûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93). *Fütûhu'l-Buldân*. ed. Rıdvân Muhammed Rıdvân. Beyrut, 1403.
- Belâzûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93). *Fütûhu'l-Buldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1979.
- Bıyıklı, Murat. *Hız. Ali'nin Devlet İdaresi*. Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Brockelman, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi (ö. 256/870). *Sahîh-i Buhârî (el-Câmiu's-Sahîh)*. ed. Muhammed Zuheyr b Nasır en-Nasır. 9 Cilt. Dımaşk, Beyrut, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. çev. Ahmed Naim-Kamil Miras. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Akılının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslâm'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul, 1997.
- Caetani, Leone. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Cahit Yalçın. 3 Cilt. Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşumu*. Ankara, 2001.

- Çelik, Yılmaz. “İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasî Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 76-101.
- Çubukçu, İbrahim Agah. “Mu’tezile ve Akıl Meselesi”. *AÜİFD* 12/1-4 (1964), ss.51-62.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895). *el-Ahbâru't-Tivâl*. ed. Abdülmün'im Amir. Kahire, 1960.
- Dalkılıç, Mehmet. “Süleyman b. Surad ve Tevvâbûn Hareketi”. *Kafkas Üniversitesi İFD* 9/17 (2022), 223-238.
- Demir, Adem. *Muaviye b. Ebî Süfyân'a Yöneltilen Eleştiriler*. Kahramanmaraş: Samer Yay., 2021.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Basım., 2015.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan. *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*. Beyan Yayınları, 2016.
- Demircan, Adnan. “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”. *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-190.
- Demirci, Abdurrahman. “Hz. Ömer'in Şehadeti”. *İslâmî İlimler Dergisi* 9/2 (2014), 7-35.
- Demirci, Mustafa. “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”. *İslâmiyat Dergisi* 7/1 (2004), 155-170.
- Deveci, Ramazan. *Hz. Ali*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148). *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*. ed. Muhibuddîn el-Hatîb-Mahmud Mehdi el-İstânbûlî). Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1987.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889). , *Sünen-ü Ebî Dâvud*. Beyrut, 1431.
- Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331). *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer (el-Muhtaşar fî târihi'l-beşer)*. ed. Mahmud Deyyûb. 4 Cilt. Beyrut-Duha: el Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1431.
- Ebû Ya'la el-Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (ö. 307/919). *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. ed. Hüseyin Selim Esed. 13 Cilt. Dimaşk, 1984.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-İmâm Zeyd b. Ali*. çev. Süleyman Parlak. İstanbul, 1993.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İbn Hazm*. çev. Osman Keskiöglü, Ercan Gündüz. İstanbul: Buruc Yayınları, 1996.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi*

- Mezhepler*. çev. Abdulkadir Şener. Hisar Yayınları, 1983.
- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1993.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. çev. Ahmet Serdaroglu. Ankara, 1976.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Kahire, 2012.
- Erkal, Mehmet. "Âmil". *DİA*. 3/58-60. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî el-Basrî (ö. 324/935-36). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. ed. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. I-II Cilt. Kahire, 1950.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed B. Ömer B. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (Ö. 606/1210). *Meâlimü Usûli'd-Dîn*. ed. Taha Abdurrauf Sa'd. Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas, 2018". *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Ferruh, Ömer. *Tarîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye*. Beyrut, 1976.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepler*. Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İlk Şii Olayları 1.Tevvâbûn Hareketi-". *AÜİFD* 26 (1983), 335-352.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İlk Şii Olayları 1.Tevvâbûn Hareketi". *AÜİFD* 26 (1983), 335-352.
- Fr. Buhl. "Sıffîn". *MEBİA*. C. 10. İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1997.
- G. Levi Della Vida,. "Osman". *MEBİA*. 9/430. Eskişehir: MEBİA, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*. Tekin Kitabevi, 2014.
- Ğadban, Münir Nureddin. *Muâviye b. Ebî Süfyân*. Dımaşk, 1980.
- Hatipoğlu, Mehmet Said. *Hilafetin Kueyşliliği İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik*. Ankara: Kitabiyat, 2005.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014). *el-Müstedrek*. ed. Thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât (ö. 240/854). *et-Tarih*. çev. Abdulhalık Bakır. Ankara, 2019.
- Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât (ö. 240/854). *Tarîhu Halife b. Hayyât*. ed. Ekrem Ziyâ el-'Umerî. Riyad: Darü't-Tayyibe, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi (Çev. Mehmet Yazgan)*. İstanbul, 2021. <https://www.beyanyayinlari.com/kitap/islam-peygamberi-buyuk-boy-karton->

- Hasan İbrahim Hasan. *Târîhu Amr b. el-Âs*. Mısır, 1922.
- Hasan İbrahim Hasan. *Tarîhu'l-İslâm*. 4 Cilt. Kahire: Darü'l-Cil, Beyrut; Mektebetü'n-Nahda el-Mısriyye, 1996.
- Hizmetli, Sabri. "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi". *AÜİFD* 27/1 (1986), 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000694
- Hizmetli, Sabri. "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi". *AÜİFD* 27/1 (1986), 149-176.
- Humphreys, R. Stephen. *Emevî Devletinin Kuruluşu*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: vb., 2022.
- İbn A'sem, Ebi Muhammed Ahmed el-Kûfi (h. 314/m. 926). *el-Fütûh*,. çev. Mehmet Cevher Saduk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn A'sem, Ebi Muhammed Ahmed el-Kûfi (h. 314/m. 926). *Kitabü'l-Fütûh*. ed. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Adva, 1991/1411 Basım, ts.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071). *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. ed. Ali M. el-Bîcâvî. I-IV Cilt. Kahire, ts.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940). *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut, trs.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 571/1176). *Târîhu Medîneti Dımaşk (Târîhu Dımaşk el-Kebîrî)*. ed. Amr b. Ğurame el-Umrevî. 80 Cilt. Beyrut, 1990.
- İbn Battâl el-Kurtübî, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057). *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938). *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut-Lübnan: İhyaü't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. ed. Ali M. el-Bîcâvî. 8 Cilt. Beyrut, 1992.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567). *Tuhfetül'l-Muhtaç fî-şerhi'l-minhac*. 10 Cilt. Beyrut, 1983.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). *Mukaddime*. çev. Arslan Tekin. İstanbul, 2013.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). *Tarîhu*

- İbn Haldun (Kitâbü'l-İber)*. 10 Cilt. Beyrut, 1971.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân (ö. 354/965). *es-Sahîh*. ed. Şuayb el-Arnaût. Beyrut, 1414.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833). *es-Sîretü'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh)*. 1-4 Cilt. Beyrut-Lübnan, 1990.
- İbn İshâk, Muhammed. *es-Sîretün'Nebeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin). 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Ali Şîrî. 14 Cilt. Darü'l-İhyai't-Türâsi'l-Arâbî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *el-İmâme ve's-Siyase (Tarîhu'l-Hulefa)*. ed. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Adva, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *el-Ma'ârif*. ed. Servet Ukkâşe. Kahire: Darü'l-Meârif, Mısır, 4. Basım, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*. ed. Mahmud Muhyiddin el-Asfar. Beyrut-Duha, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *Uyûnu'l-Ahbâr*. ed. Münzir Muhammed Saîd Ebû Şâ'r. 4 Cilt. Beyrut, Amman, 2008.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1993.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995 [?]). *el-Fihrist*. ed. İbrahim Ramazan. Beyrut-Lübnan, 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Kitabu't-Tabakâti'l-Kübra*. ed. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-

- Bağdâdî (ö. 230/845). *et-Tabakâtu'l-Kubrâ (Tahkik: İhsan Abbâs)*. 1-8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Kitabu't-Tabakati'l-Kübra*. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Kitabu't-Tabakâti'l-Kübra*. ed. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876). *Târîhu'l-Medîne*. ed. Fehîm Muhammed Şeltut. 4 Cilt. yok, trs.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328). *Mecmû'u Fetâvây-i İbn Teymiyye (el-Fetâvâ)*. 35 Cilt. Medine-i Münevvere, 2004.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târîh*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kitâbi'l-Arâbî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe (Aḥbârü's-şahâbe)*. ed. Ali Muhammed Muavvez-Adil Ahmed Abdulmevcud). 7 Cilt. Beyrut-Lübnan, 1994.
- Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Karadere, İsa. *İslâm Mezhepleri Tarihinde Cemal ve Sıffın Meselesi*. Kahramanmaraş: Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517). *İrşâdü's-Sârî li-Şerh-i Sâhîh-i Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Mektebetü'l-Kübra el Emîriyye, 1323.
- Kavukçu, Fuat. *Emevîler Döneminde Harici Hareketleri (Doktora Tezi)*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Kaya, Mahmut. "Tehâhütü'l-Felâsife". *DİA*. 40/313-314. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2011.
- Korkmaz, Sıddık. "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması". *Dinî Araştırmalar* 10/29 (2007), 129-144.
- Köse, Feyza Betül. "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 238-249.
- Kuran-ı Kerim Açıklamalı Meali, (Çev. Prof.Dr. Ali Özek, Prof. Dr. Hayreddin Karaman, Doç. Dr. Ali Turgut, Prof. Dr. Mustafa Çağrıç, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Doç. Dr. Sadrettin Gümüş), Ankara, 1993.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009.

- Mahayuddin Hajji Yahya. "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vak'ası". çev. Ahmet Turan Yüksel. *SÜİFD* 30 (2010), 241-260.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra). *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh (Kitâbü Bed'i'l-halk ve't-târîh)*. 6 Cilt. Kahire, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *DİA*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058). *el-Ahkâmii's-Sultâniyye*. Mısır, 1973.
- Maverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mehmet Mahfuz Söylemez. *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956). *Mürûcu'z-Zeheb ve meâdinü'l-cevher*. ed. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4 Cilt. Dârü'l-Fıkr, 1973.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim. *Kitâbu Vak'atü Sıffin*. ed. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Cîl, Beyrut, 1990.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim Minkarî. *Vak'atü's-Sıffin*. çev. nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn, çev. Cemalettin Saylık. Kum, 1382.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbaziyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye: İnde küttâbi'l-makâlât fi'l-kadîm ve'l-hadîs*. Cezayir, 2003.
- Muhammed b. Habîb, Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbü el-Muhabber*. ed. (Tashih ve Neşr: Ilse Linchtenstadter). Menşûratu Dâri'l-Âfâki'l-Cedîde, 2009.
- Muhammed b. Yahya el-Endülüsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Eş'arî el-Malikî el-Endelüsî (ö. 741/1340). *et-Temhîd ve'l-beyân fi makteli eş-şehîd Osman*. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Muhammed el-Behiyy. *İslâm Düşüncesinin İlâhî Tarafı (Fuat Sezgin)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Mustafa Sabri Küçükaşçı. "Mudar (Benî Mudar)". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/356-358. Ankara: DİA, 2020.
- Nedvî, Ebû'l-Hasan. *Hiz. Ali el-Murtazâ*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul, 2015.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE Doktora Tezi, 2015.
- Önkâl, Ahmet. "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme". *İstem* 1/2 (2003).
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar, 2011.

- Öz, Mustafa. “Kurrâ”. *DİA*. 26/445-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Öz, Şaban. “Kırtâs Hadisesi ve İlgili Rivâyetlerin Tenkîdi–İbn Sa’d Özelinde”. *Hikmet Yurdu Düşünce –Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2 (2009), 276-285.
- Özsoy, Abdulvahap. “Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme’nin Şahitliği Örneği-”. *EKEV Akademi Dergisi* 20/65 (2016), 1-40.
- Rağıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği). *el-Müfredât fi ğâribi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnan Davûdî. Dımaşk, Beyrut: Dârü'l-Kalem, ed-Dârü'ş-Şâmiye, 1992.
- Saffet Köse. “Zeyd b. Ali”. *DİA*. 44/313-316. İstanbul: DİA, 2013.
- Sansarkan, Yusuf. *İslam Düşünce Geleneğinde Tahkim Meselesi Ve Mezhebî Ekoller Üzerindeki Etkisi*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevi-Haşimi İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Segal, Aron. “İslâm Dünyası Bilimde Neden Geri Kaldı”. çev. Celal Öney. *Journal of History and Future* 1/1 (2015), 172-203.
- Seyf b. Ömer, Seyf b. Ömer et-Temîmî (ö. 180/796). *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*. ed. Naci Hasan. Dârün-Nefâis, 1993.
- Suyûtî, Celaleddin Ebu'l Fazl Abdurrahman b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Huzayrî (3 Ekim 1445 - 1505). *Târîhu'l-Hulefa*. Beyrut-Lübnan: Dârü İbn Hazm, 2003.
- Şehristânî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (ö. 539/1144). *el-Milel ve'n-Nihâl*. ed. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur. Beyrut-Lübnan, 1993.
- Şemseddin Sâmi. *Kamûs-u Türkî*. Dersaadet, 1317.
- Tâberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971). *el-Mu'cemü'l-kebir (Tahk. Hamdi b. Abdulhamîd es-Selefi)*. 25 Cilt. Kahire: Darü Mektebeti İbn Teymiyye, 1433.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk / Tarîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*. ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Darü'l-Meârif, Mısır, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-Beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân)*. ed. Abdullah b.Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire, 2002.
- Taha Hüseyin. *el-Fitnetu'l-Kübrâ: Ali ve Benûhu*. Kahire, 2014.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (ö. 321/933). *Şerhu Akîdeti't-tehâviyye (İbn Ebi'l-İzz el-Hânefi)*. Kahire, 1988.

- Tirmîzi, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892). *el-Câmiu's-Sâhîh (Avnu'l-Ma'bûd)*. 4 Cilt. Hind, 1323.
- Turun, Veysi. "Ehl-i Sünnet ve Şia Kaynaklarına Göre Hz. Ömer Suikastı ve Bazı Şia Kaynakların Ebû Lü'lüe' Etrafında Ördüğü Efsaneler". *Marifetname* 10/2 (31 Aralık 2023), 541-577. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1363238>
- Uludağ, Süleyman. "Halife". *DİA*. 299-300. DİA, 1997.
- Ural, Cemal. *Ammâr b. Yâsir'in Azgın Bir Topluluk Tarafından Öldürüleceğine Dair Rivâyetin Hadis Tekniği Açısından Tahlili (Yüksek Lisans Tezi)*. Fırat Üniversitesi SBE: Elazığ, 2017.
- Uslu, Recep. *Ezruh*. 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823). *Kitâbü'l-Megâzî*. ed. J. Mersden B. Jones). 3 Cilt. Beyrut, 1989.
- Watt, Montgomery W. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul, 1998.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devletleri ve Sukutu*. çev. Fikret İşıltan. Ankara, 1963.
- Wellhausen, Julius. *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Ya'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî (ö. 292/905). *Târîhu'l-Ya'kübî*. Beyrut: Daru Sadr, trs.
- Yağmurlu, Mustafa. *Hz. Ali*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Yâkût el-Hâmevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229). *Mu'cemü'l-büldân*, ts.
- Yavuz, Emre. *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*", *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi SBE, 2011.
- Yıldız, Harun. *İlk Dönem Hâricîlerinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler (Yüksek Lisans Tezi)*. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE: Samsun, 1998.
- Yıldız, Harun. "Haricilerin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü". *Ekev Dergisi* 8/18 (2004).
- Yiğit, İsmail. "Osman". *DİA*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yüksel, Mücahit. "Hav'eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetlerin Sened ve Muhteva Değerlendirmesine Dâir Bazı Tespitler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021).
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ' (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Beyrut, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. ed. Ömer Abdusselâm Tedmürî). Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-

Arabî, 1990.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348). *Tezkiretü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1998.

Zorlu, Cem. *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*. Konya, 2002.